

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

ENTRE LA TRADICIÓ I LA REVOLUCIÓ

HISTÒRIA DEL FEIXISME ESPANYOL DURANT LA
SEGONA REPÚBLICA (1931-1936)

ÍNDIX

1. Introducció	3
2. Contextualització històrica	6
2.1 <i>Espanya entre dues generacions, l'impacte del Desastre de 1898 i la crisi de final de segle</i>	7
2.2 <i>L'impuls regeneracionista i la introducció del canvi intel·lectual</i>	9
2.3 <i>L'Espanya de les tres primeres dècades del segle XX</i>	11
2.4 <i>El fracàs de nacionalització de les masses a Espanya</i>	15
2.5 <i>La Lliga Patriòtica, un exemple de l'extrema dreta barcelonina</i>	16
3. Els orígens del feixisme a Espanya i l'arrencada del procés de feixistització	18
3.1 <i>El Partit Nacionalista Espanyol, un partit polític pròxim als postulats feixistes</i>	19
3.2 <i>Ernesto Giménez Caballero, el primer feixista espanyol</i>	22
3.3 <i>Ramiro Ledesma Ramos i La Conquista del Estado</i>	24
3.4 <i>Onésimo Redondo, Ramiro Ledesma i el sorgiment de les Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista</i>	27
3.5 <i>La definició ideològica de les JONS i la dificultat d'adquirir pes en la societat</i>	29
4. La revitalització del feixisme a Espanya durant l'any 1933	32
4.1 <i>José Antonio Primo de Rivera, El Fascio i el Movimiento Español Sindicalista</i>	33
4.2 <i>La fundació de Falange Española al teatre de la Comèdia de Madrid</i>	36
4.3 <i>La Falange Española inicial i la inserció en la senda de la violència</i>	38
4.4 <i>La unificació de Falange Española i les JONS</i>	41
4.5 <i>L'ideari falangista, les primeres dificultats i les desavinences entre Ledesma i José Antonio</i>	44
5. La vinculació de la dreta contrarevolucionària amb el moviment feixista espanyol	47
5.1 <i>L'atractiu feixista de la CEDA</i>	48
5.2 <i>Renovación Española i la relació amb el feixisme de Falange</i>	50
5.3 <i>La mirada al feixisme del tradicionalisme carlí</i>	52
5.4 <i>La Unión Militar Española i la seva línia reaccionària</i>	54
6. La tasca antirevolucionària de Falange Española de las JONS i les conseqüències que generà la revolució d'octubre en el partit feixista espanyol	56
6.1 <i>José Antonio, cabdill únic de la Falange</i>	58

6.2	<i>La resposta de Falange a la revolució d'octubre de 1934</i>	60
6.3	<i>La crisi interna de Falange, el nou programa polític i el debilitament de l'organització</i>	63
6.4	<i>El cisma de Falange Española de las JONS</i>	66
6.5	<i>La crisi definitiva de les JONS i la resurrecció temporal de Falange</i>	69
7.	De la victòria electoral del Front Popular a l'escalada de la violència prèvia al cop d'Estat de juliol de 1936	74
7.1	<i>Els projectes insurreccionals de José Antonio Primo de Rivera i la Falange</i>	76
7.2	<i>Falange Española de las JONS i l'estratègia de la tensió</i>	79
7.3	<i>El cercol a Falange, la caiguda de José Antonio Primo de Rivera i la vida en clandestinitat</i>	81
7.4	<i>Nuestra Revolución i la fi de la carrera política de Ramiro Ledesma</i>	84
7.5	<i>El difícil encaix de Falange en el cop d'Estat militar</i>	87
7.6	<i>José Antonio, l'aixecament, els últims dies de Falange abans de la guerra i la nova etapa falangista</i>	90
8.	Conclusions	96
9.	Fonts	103
9.1	<i>Bibliografia</i>	103
9.2	<i>Premsa d'època</i>	105

1. Introducció

El propòsit d'aquest treball és tractar de donar una resposta congruent i detallada a una pregunta que ha generat i seguirà generant molta discussió entre la comunitat d'historiadors experts en l'Espanya contemporània: «*Existí realment el feixisme espanyol?*». Cada un dels treballs que he realitzat fins aleshores han sigut en certa mesura un intent per part meua d'entendre millor els problemes del passat. En aquest cas, el passat recent comporta una varietat d'incògnites extremadament complexes. Ara bé, al marge de les dificultats evidents per desenvolupar el tema d'estudi, la fascinació per comprendre millor les forces que en el passat recent espanyol contribuïren a configurar el nostre present actual han sigut autènticament irreprimibles. Segurament és aquesta la raó més profunda que explica l'abordament d'aquest tema i no un altre, el punt de partida bàsic que recau en tot treball acadèmic: la sensibilitat de tot historiador amb el seu passat més o menys immediat.

Com qualsevol altre intent d'entendre un panorama històric tan complex i sobre el qual no impera ple consens, l'estudi sobre el tema en qüestió s'ha basat en gran mesura en les investigacions pioneres dutes a terme per altres historiadors. Existeixen moltes obres diverses i amb interpretacions desiguals sobre el feixisme a Espanya. Entre algunes d'elles destaquen les obres de Stanley Payne, Paul Preston, Ian Gibson, Joan Maria Thomàs, Ferran Gallego, Francisco Morente o Eduardo González Calleja. El present estudi representa un enfocament personalitzat a un moment extraordinàriament transcendental de l'Espanya contemporània. La varietat bibliogràfica utilitzada reflecteix molt bé alguns dels deutes més importants que he contret amb els historiadors experts de veritat en el tema. És evident que l'estudi que aquí es projecta hagués sigut impossible de realitzar-se sense la contribució i el substrat historiogràfic que m'han transmès les obres d'aquests i altres estudiosos. L'originalitat del treball, per tant, s'ha d'apreciar en la seva estructura i interpretació. En la manera com s'analiza la història i en l'essència del debat que s'oculta implícit en les línies dels diferents apartats del projecte.

Per a alguns historiadors l'afirmació que a Espanya existí un moviment feixista original i autèntic no és apropiada en termes històrics, socials i polítics. Tenint en compte les seves interpretacions, les fórmules polítiques espanyoles que més s'aproximaren al feixisme, per diversos motius, no acabaren de ser plenament feixistes en el sentit original del terme sinó que més aviat, com gairebé totes les opcions polítiques de la dreta i la ultradreta espanyoles dels anys 1931-1936, el que seguiren fou un procés d'assimilació transitòria de la simbologia i fraseologia dels moviments feixistes europeus; el que s'ha anomenat procés de desenvolupament *feixistitzant*. El treball parteix de la reconstrucció històrica i política del període de la Segona República per intentar donar resposta a la qüestió que ens plantejàvem al principi. Ho fa, a més, amb la contribució ferma que aporten unes fonts primàries de divers tipus que van apareixent constantment al llarg de tot l'estudi i que d'alguna manera representen un dels trets característics fonamentals del treball.

D'alguna manera es podrà estar en menor o major acord amb l'afirmació de l'existència d'una via feixista espanyola pròpia però, des del meu punt de vista, el que és més complicat de desmentir és la consideració que si hi ha un moment polític en la història de l'Espanya contemporània susceptible a donar versemblança a aquesta afirmació, aquest es troba inserit en el context de la Segona República espanyola. Sobre els anys precedents al context republicà, el treball planteja la necessitat d'apropar-se al camp cultural de la crisi finisecular espanyola que, sense desembocar necessàriament en el feixisme, ofereix determinats registres sense els quals la ideologia no és comprensible plenament. En certa mesura, la normalització del feixisme espanyol passà per la reinserció cultural del 98. La neutralitat del país a la *Gran Guerra* afectà greument el seu origen i desenvolupament obligant-lo a buscar una ruta alternativa a les que seguiren països com Itàlia o Alemanya. Quant a l'existència del feixisme després de la Segona República, si bé aquest aspecte ja no ocupa un espai concret en l'estudi més enllà de les conclusions extreïtes en la part final, podríem dir que fou el context d'excepció de la Guerra Civil i el posterior règim franquista el que s'encarregà de desnaturalitzar una Falange que s'havia convertit en definitiva en la força política hegemònica del feixisme espanyol. El purisme falangista de l'època republicana, aquell sector social de naturalesa més feixista, durant el franquisme quedà superat i assimilat per un nou partit molt més transversal i híbrid respecte a les forces polítiques que el comprenien. Si bé és essencial comprendre la naturalesa del feixisme espanyol durant la Segona República per caracteritzar la Guerra Civil i el mateix règim franquista en els seus inicis, a partir d'abril de 1937 el feixisme espanyol es disseminà en un gran conglomerat polític on els principals trets de la ideologia minvaren fins al punt de ser superats quasi definitivament amb la derrota de les potències de l'Eix a la Segona Guerra Mundial.

Pel que a l'estructura interna es refereix, he organitzat el treball en els capítols que vénen a continuació cronològicament, afegint algunes subdivisions temàtiques a cada capítol. Amb això pretenc reflectir el meu interès per prestar atenció a la forma en la qual es desenvolupà exactament el moviment feixista espanyol, i a la configuració específica dels esdeveniments concentrant-me en períodes de temps bastant breus, i al mateix temps tractant necessàriament per separat dins d'aquests períodes quines foren les diferents forces que contribuïren a la formació, desenvolupament i replegament de la ideologia a Espanya. Així doncs els capítols són força transversals i inclouen en les seves línies mencions permanents a la cultura, la política, la societat, l'economia o la ideologia de l'època.

L'estudi comença amb un repàs general a la història del primer terç del segle XX espanyol que actua com a contextualització històrica per possibilitar la comprensió de com fou possible que sorgís, des d'un punt de vista cultural, polític i social, el feixisme a Espanya. Els capítols següents tracten els orígens polítics de la ideologia al país: les primeres formacions polítiques reals destinades a complir amb els postulats teòrics del feixisme, l'inici del procés de feixistització entre les forces de dreta i

ultradreta i la revitalització del moviment feixista hispànic possibilitada gràcies al sorgiment de la Falange i a la seva fusió amb les JONS de Ramiro Ledesma. En aquest punt interrompo l'estructura cronològica del treball i incloc un capítol temàtic (capítol 5), que explora la relació de les forces contrarevolucionàries espanyoles amb el feixisme de *FE* de las JONS, creuant així els límits cronològics a curt termini dels capítols anteriors. Els capítols finals tornen a adoptar el marc cronològic i comprenen des de la tasca antirevolucionària de Falange i la seva contribució en la derrota de la revolució d'octubre de 1934, a la separació entre els nuclis feixistes de José Antonio Primo de Rivera i Ledesma, la victòria electoral del Front Popular a les eleccions de 1936 i les conseqüències que generà en el feixisme espanyol, els preparatius de *FE* de las JONS en l'anhelat cop d'Estat contra la República i la contribució final que acabà oferint el partit durant el mes de juliol de 1936.

Havia pensat concloure aquest estudi quan cessaren els combats de la Guerra Civil espanyola l'abril de 1939. Ara bé el límit d'extensió i la naturalesa extraordinària de la guerra i la seva complexitat i dimensió implícita em conscienciaren que el més encertat per entendre el feixisme espanyol autèntic era aturar-se a les portes del conflicte de 1936-1939, és a dir en el mes de juliol d'aquell primer any de guerra. Així l'estudi comprendria els anys on vertaderament el feixisme espanyol fou una opció política important i amb un pes real en la societat de l'època. La part final del treball és conclusiva i és on s'expressen les contribucions que considero que el treball ha aportat a la temàtica en general i on es fa un recorregut en forma de balanç sobre els punts fonamentals del feixisme hispànic durant els anys de la Segona República i l'immediat franquisme.

Sóc de l'opinió que un estudi sobre els anys on es desenvolupà vertaderament el feixisme a Espanya, és a dir la cronologia 1931-1936, i caracteritzat per la seva perspectiva històrica i recurrència constant a les fonts d'època, valia molt la pena de projectar-se. Si bé aquesta és una temàtica que ha sigut treballada força habitualment entre els historiadors experts en la contemporaneïtat espanyola i europea, crec que no sempre s'ha fet un esforç tan acurat de connectar amb l'inici del segle XX per tractar de cercar els orígens culturals, polítics i socials que més tard possibilitarien l'avenç de la ideologia en la dècada de 1930. El grau de desconeixement sobre la via espanyola al feixisme crec que és força major del qual preval sobre la Guerra Civil i el franquisme i, si tenim en compte que no podem entendre plenament aquests processos històrics sense el que significà *FE* de las JONS durant la República, hi haurà moltes coses sobre aquests fenòmens que se'ns escaparan o que senzillament no entendrem completament. Hi ha gent que ignora que si existí certament el feixisme a Espanya, ho feu més durant el context republicà que no pas durant la Guerra Civil, on l'esforç bèl·lic era la màxima prioritat, o durant l'immediat franquisme on el dictador subvertí la naturalesa feixista del partit als seus propis interessos. En aquest joc de matisos vaig creure absolutament necessari que per entendre la Guerra Civil i el franquisme era irrenunciable entendre primer el feixisme hispànic. D'aquí la

necessitat de compondre un estudi que s'inserís en un debat historiogràfic mancat d'assentiment i que projectés, mitjançant un punt de vista personal, la reconstrucció històrica del tema en qüestió.

Per acabar m'agradaria assenyalar que l'esforç i la dedicació han sigut components metodològics bàsics a l'hora de planificar i redactar el treball. Especial gratitud dec al tutor que ha sabut guiar-me en aquest llarg camí que va començar durant el mes de febrer. La seva orientació a les nombroses reunions concertades i la seva atenció constant han contribuït significativament a què l'estudi fos prou global i rigorós en el tractament del fet històric. Les seves observacions de crítica constructiva de ben segur que hauran aportat un salt qualitatiu a l'estudi. Com en altres ocasions, també ha sigut un plaer comptar amb les orientacions d'altres professors de la Universitat de Barcelona que han representat una gran ajuda i empenta a l'hora de buscar i seleccionar bibliografia bàsica o fonts essencials de l'època. El meu sincer agraïment també és per ells. En última instància voldria afirmar que l'aprenentatge que hi ha al darrere de l'estudi fan que clarament hagi valgut la pena totes les hores dedicades i tots els sacrificis dipositats. Acabo aquesta primera part introductòria amb el desig personal, després de mesos d'immersió en la temàtica, que l'Espanya futura segueixi sent capaç d'existir sense la divisió, el rancor i els odis que sobretot durant la dècada de 1930 tant enfosquiren la seva naturalesa.

2. Contextualització històrica

Espanya fou segurament la darrera de les nacions de l'Europa occidental en produir un moviment feixista que, tot i les influències d'Alemanya i en major mesura Itàlia, podríem arribar a considerar més o menys propi. Generació rere generació, l'Espanya del segle XIX, políticament i socialment, s'havia anat apartant d'uns corrents socialistes i nacionalistes que germinaven, no sense dificultats, en un país molt endarrerit respecte a les grans potències centreeuropees i que l'any 1898 havia tancat de forma traumàtica la seva penúltima fase imperial¹. El mediocre ritme de creixement econòmic espanyol, a causa fonamentalment d'un preocupant baix nivell d'educació popular i un aïllament cultural gairebé generalitzat, durant força temps va ser una de les causes, no l'única, que expliquen la manca de formació d'una consciència de classe moderadament organitzada.

Durant aquest mateix temps, l'endarreriment espanyol al qual fèiem referència va protegir el país contra uns conflictes socials moderns que es feien ressò amb especial violència en la majoria de països industrialitzats de l'Europa occidental. Espanya d'alguna manera va saber escapar, encara que involuntàriament, a la crítica conversió del colonialisme accelerat en l'imperialisme desbocat característic de les principals potències europees de l'època. D'alguna manera, encara que amb petits matisos, estigué transitòriament absent de l'època de majors tensions internacionals de la primera dècada del segle XX i que tant feien plausible l'esclat d'un enfrontament militar a gran escala. No

¹ G. PAYNE, Stanley: *Falange. Historia del fascismo español*, Madrid: Ruedo Ibérico, 1985, pp.27-29.

obstant això, amb el pas del temps, aquell endarreriment estructural espanyol va acabar contribuint a augmentar una violència emanada de la lluita de classes i quan per fi va acabar esclatant ho va fer amb una virulència sense precedents. Les tensions que implicaren el sobtat creixement de la societat de masses espanyola va ser desbordat per un esperit venjatiu que acabà marcant profundament tots els estrats de la vida pública en l'Espanya del primer terç del segle XX. La inestabilitat política interna i la tensió parlamentària s'anirà estenent a Espanya de forma progressiva a mesura que el país faci la seva particular entrada en el segle XX².

2.1 Espanya entre dues generacions, l'impacte del Desastre de 1898 i la crisi de final de segle

L'estiu de 1898, l'eficaç intervenció nord-americana va donar per enllestides les guerres colonials de Cuba i Filipines. Amb elles també la història d'un imperi espanyol que s'arrossegava en el temps, durant el segle XIX amb especials dificultats, des de feia prop de cinc-cents anys. La derrota es va transformar de manera quasi immediata en *Desastre*³. I ben aviat aquest *Desastre* va acabar sent la representació més ferma d'una crisi intel·lectual, ideològica i nacional que afectà les mentalitats d'una població conscient que definitivament l'antiga hegemonia política, social i econòmica del seu país havia passat a la història⁴.

El 4 de maig de 1898, el ministre d'afers exteriors anglès lord Salisbury va pronunciar un discurs al Parlament britànic on afirmava que en la seva actualitat hi havia dos tipus de potències, les que amb el seu potencial podien conquerir, organitzar i defensar les seves colònies, les potències «vives», i les potències «moribundes» o mortes que disposaven de colònies però que amb prou feines podien ordenar-les, administrar-les o defensar-les. Espanya era una d'aquestes potències mortes que no havia sobreviscut a l'etapa de predació imperialista que ara ordenava les metròpolis en primer i segon ordre. La pèrdua de les últimes colònies espanyoles generà un fortíssim impacte en les mentalitats de molts pensadors i escriptors importants pel país i que més tard es farien ressò en les seves obres d'aquest destacat esdeveniment històric. Ara bé, aquest trauma arrelà encara amb més profunditat en uns col·lectius intel·lectuals castellans que després serien fonamentals per l'assentament de les bases del corpus ideològic del feixisme i que veieren el *Desastre* com el fermall final d'una lenta i progressiva degradació de la mare pàtria⁵.

La crisi de final de segle va obrir la veda a una multiplicació dels discursos sobre Espanya i sobre els espanyols, sobre les limitacions de l'experiència liberal, sobre les mancances de les seves estructures socials i econòmiques i sobre la seva incapacitat per promoure la ciència i apostar per la

² THOMÀS, Joan Maria: *Fascismos españoles*, Barcelona: Editorial Planeta, 2011, pp.31-37.

³ La denominació de *Desastre* per referir-se al 98 prové de l'almirall Montojo que va informar a Madrid de la pèrdua de Filipines afirmant: «Ha sido un desastre que lamento profundamente».

⁴ PAN-MONTOJO, Juan: *Más se perdió en Cuba. España, 1898 y la crisis de fin de siglo*, Madrid: Alianza Editorial, 1998, pp.16-34.

⁵ CASASSAS, Jordi: *La construcción del presente: el mundo de 1848 a nuestros días*, Barcelona: Editorial Ariel, 2013, p.63-71.

cultura. Aquestes limitacions del país més tard serien vistes pel moviment feixista espanyol com uns problemes estructurals que calia reconduir i resoldre. Ara bé, caldria matisar que la derrota de 1898 no va canviar el Govern, ni la composició de les Corts, ni el titular de la Corona, ni molt menys el sistema de partits. Com bé afirma Juan Pan-Montojo: «*el régimen de la Restauración no conoció en su entramado institucional un antes y un después del 98 [...] los grandes cambios políticos del nuevo siglo deben vincularse más a la desaparición de las dos grandes figuras del turno [...] y al acceso al trono de Alfonso XIII*»⁶.

El 98 anirà assolint una significació retrospectiva, a mesura que es prengui com un punt de referència, no fent esment pròpiament ni al conflicte militar ni a la pèrdua de les darreres colònies, sinó més aviat a una data que afavorirà a centrar cronològicament els canvis que anaven a marcar la crisi definitiva del segle XIX. El país que encaixà la derrota de 1898 va viure des de feia anys en aquella frontissa que tancava un segle paradigmàticament convuls per obrir-ne un altre no exempt d'exigents expectatives. Per l'historiador Ferran Gallego, el 98 fou una «*pieza dolorosa del mobiliario ideológico*»⁷ perquè d'alguna manera aquesta crisi de final de segle estava carregada d'incerteses, nostàlgies i d'un món molt poc familiar. Però també estava testimoniada d'incitacions al canvi, de les emocions del risc social, de la nostàlgia de l'aventura i de l'heroisme i de la voluntat de regeneració.

Contràriament al que podria semblar en un principi, la pèrdua de les colònies no va estar acompanyada d'una crisi financera a gran escala de l'Estat ni tampoc va encetar una etapa de depressió gaire pronunciada. Tampoc no es va produir la gran crisi política que s'havia vaticinat i el sistema de la Restauració va poder sobreviure i assegurar la continuïtat del torn dinàstic. La importància de la crisi del 98 doncs va recaure amb tot el seu pes sobre la moral i la ideologia d'una població que psicològicament sí que es veié afectada per l'anomenat *Desastre*. La desfeta colonial va sumir la societat i la classe dirigent espanyola en un estat de desencant i frustració perquè va significar la destrucció de la narrativa simbòlica de l'imperi espanyol en un moment en què les principals potències europees estaven construint vasts imperis colonials a Àsia i Àfrica, i la relegació d'Espanya a un paper de potència secundària en el context internacional. A més, com s'ha dit anteriorment, la premsa exterior va titllar Espanya com una nació de segona fila, amb unes forces militars impotents, un sistema polític corrupte i uns polítics incapaços i aquesta impressió es va anar generalitzant també en bona part de l'opinió pública espanyola. El *Desastre* colonial espanyol va incidir de forma directa en una posició internacional que es va veure alterada fortament. Ultramar va esfumar-se com un element important de la vida política del país així com el ministeri que s'encarregava de gestionar els afers relacionats. El sostre colonial espanyol va passar a circumscriure's al nord d'Àfrica, un espai de forta tradició militar, en el que els conflictes se succeïen durant les tres primeres dècades del segle. La innegable

⁶ PAN-MONTOJO, Juan: *op.cit.*, pp.16-17.

⁷ GALLEGO, Ferran: *Ramiro Ledesma Ramos y el fascismo español*, Madrid: Editorial Síntesis, 1998, pp.18-19.

importància d'aquesta regió al llarg del segle XX espanyol no es pot entendre sense la desaparició espanyola en l'arbitri dels afers antillans⁸.

En definitiva, en la pèrdua colonial de 1898 es creuaren tots els components del final de segle europeu. La lectura de la realitat en termes nacionals va degenerar en una crisi del liberalisme i més en general de la cultura vuitcentista i de la pròpia identitat espanyola. Espanya s'havia inserit en una amplíssima crisi finisecular que anava a afectar tots els registres polítics i culturals proporcionant els indicis d'una intensa fractura amb els països més propers. Calia ara forjar una política que fos capaç de regenerar el país i reconduir de soca-rel l'endèmica deriva que travessava la nació⁹.

2.2 *L'impuls regeneracionista i la introducció del canvi intel·lectual*

D'alguna manera el desastre del 1898 va equivaldre més a la remodelació del sistema de la Restauració tal com l'havia dissenyat Antonio Cánovas que no pas a la seva desaparició com a règim polític. El buit deixat per la mort de Cánovas l'any 1897 i de Sagasta el 1903 va donar llum verda al pas endavant d'una nova generació de polítics, acadèmics, intel·lectuals, científics, activistes socials i empresaris que van començar a prendre molta volada en el nou regnat d'Alfons XIII. Cada cop sorgiren més veus que insistien en el fet que l'endarreriment endèmic del país era segurament el símptoma més clar d'un fracàs estrepitos d'Espanya com a nació. Ara bé, símptoma i no causa, ja que en definitiva tots els problemes socials i econòmics arrancaven, implícita o explícitament, de la insuficient direcció i organització política del país. Al marge d'això, el desastre colonial obrí la porta a la incorporació d'Espanya en l'onada econòmica d'Occident i en certa mesura va permetre una relativa modernització d'algunes de les seves institucions. Com bé afirma l'historiador Juan Pan-Montojo: «*que la crisis nacional no fuera económica no quiere decir que no tuviera consecuencias económicas*»¹⁰, i d'alguna manera que la derrota fos percebuda com la manifestació del fracàs nacional més estrepitos va afavorir que el país iniciés un lleuger creixement econòmic i comencés el procés d'equiparació amb el ritme d'altres països europeus.

L'1 de setembre de 1898 el general Camilo Polavieja publicava un manifest on afirmava que «*España debe acomodar su vida a la situación de estrechez en que ha caído [...] Sin perder un día es preciso inventar el haber nacional y decirle al país, aunque le hayan de salir al rostro los colores de la vergüenza, decirle que le queda, lo que tiene, lo que puede ganar y lo que puede perder*»¹¹. S'intentava doncs obrir la porta a una política regeneracionista encapçalada per un Estat que pretenia ara incentivar d'allò més l'educació, pal·liar les extremes desigualtats socials, crear un sistema tributari modern, fer eficient l'administració, secularitzar la vida pública i en definitiva modernitzar gran part de les seves estructures. L'àmbit

⁸ PAN-MONTOJO, Juan: *op.cit.*, pp.33-34.

⁹ GALLEGO, Ferran: *op.cit.*, pp.18-19.

¹⁰ PAN-MONTOJO, Juan: *op.cit.*, pp.296-297.

¹¹ *Ibid.*, pp.296-297.

d'acció regeneradora, no obstant això, es quedà a mig camí i la traducció pràctica d'aquest nou corrent fou molt més prima que les altes expectatives que tenia dipositades al darrere. D'alguna manera aquella política regeneracionista que van tractar d'aplicar els nous governs després del *Desastre* del 98 no va aconseguir implantar les grans reformes anunciades, sinó que es va limitar a deixar que la dinàmica política, social i econòmica vuitcentista prosseguís funcionant amb unes modificacions mínimes.

Tot i la ineficàcia final de les pràctiques regeneracionistes i del revisionisme polític, el renaixement cultural espanyol de principis del segle XX va produir el millor període literari des del Segle d'Or. Pensadors com José Ortega y Gasset, Francisco Giner de los Ríos o Eugeni d'Ors van infondre una nova vitalitat al pensament espanyol. Aquests intel·lectuals sentien que la societat i la política espanyola estaven excessivament influenciades per una doctrina catòlica massa intransigent. Aquest fet no afavoria ni a la modernització de la cultura ni al desenvolupament de la ciència. Presentaven una apreciació molt crítica de la història d'Espanya i reclamaven la necessitat de reconduir la vida política i social del país¹². Segurament el màxim representant d'aquest corrent fou Joaquín Costa que el 1912 escrivia fent balanç de l'etapa regeneracionista: «*Después de medio siglo de [...] pronunciamientos, manifiestos, revoluciones [...] cambios de régimen y de dinastía, proclamación de Constituciones [...] tenemos lo que se pedía: constitución liberal [...] sufragio universal, derechos individuales y, sin embargo, seguimos en lo mismo que estábamos: el pueblo gime en la misma servidumbre que antes [...] su mísera suerte no ha cambiado en lo más mínimo*»¹³. En aquest sentit, cal també tenir en compte la configuració d'un grup de literats i d'acadèmics continguts en la *Generación del 98*, que van tractar d'interpretar els mals d'Espanya en un sentit profundament crític i fins i tot desesperançat. Per ells, la desaparició final de l'imperi espanyol amb la pèrdua de les darreres colònies havia de servir per estimular el renaixement cultural, social i moral del país.

Com a conclusió, la vida política espanyola després de l'impuls cultural regeneracionista va cobrar una renovada energia a mesura que anaren augmentant el nombre de ciutadans que intervenien en ella. La nació semblava més activa que en cap altre moment de la seva història immediata. Ara bé, el risc d'una insurrecció social organitzada va anar fent germinar la idea d'una amenaça social que amb el temps va acabar ennegrint aquelles perspectives renovadores. La dissort d'Espanya consistia en el fet que uns canvis regeneradors de tan limitat abast no eren suficients per resoldre uns problemes estructurals. Més aviat el que feien era aguditzar aquests problemes donant lloc a la renovació d'aquests en un procés ininterromput. En aquest precís context, una part dels militars es va inclinar cap a postures més autoritàries i intransigents, i cada cop amb més força va anar prenent cos un sentiment corporatiu i el convenciment que l'Exèrcit havia de ser el garant de l'ordre nacional i el

¹² G. PAYNE, Stanley: *op.cit.*, pp.28-29.

¹³ COSTA, Joaquín: *La tierra y la cuestión social*, Madrid: Biblioteca Costa, 1912, p.112.

dipositari dels valors tradicionals d'Espanya i, en definitiva, tenir molt més protagonisme en la vida política del país¹⁴. Anys més tard l'aparició del feixisme espanyol significà un gran enrobustiment de les vies més reaccionàries i autoritàries que en aquests anys ja començaven a germinar i a ser sol·licitades per estrats socials que veien estrictament necessària la implantació d'un ordre polític i social molt més rígid.

2.3 L'Espanya de les tres primeres dècades del segle XX

El règim polític imperant de l'Espanya que havia encetat el segle XX, no sense incerteses, era la monarquia d'Alfons XIII, que estava subjecta a la Constitució de 1876. El monarca Alfons XIII, que havia sigut víctima d'un atemptat el mateix dia que va jurar la Constitució, era la màxima figura d'un sistema "democràtic" sobretot després de l'aprovació, l'any 1890, del sufragi universal masculí. Ara bé, el sistema polític espanyol *de facto* es recolzava en una ja tradicional corrupció i en l'anomenat caciquisme. Els governs eren els anomenats «*del torn*» i es constituïen després que el monarca designés a un nou president del consell de ministres alternativament entre els líders dels partits dinàstics: el Partit Conservador i el Partit Liberal. Les eleccions, nominalment democràtiques, estaven emparades per la utilització d'uns arcaics mecanismes de corrupció que afectaven l'àmbit estatal, provincial i local. El règim d'Alfons XIII havia mostrat les seves dificultats en proporcionar estabilitat política i social a un país on les tensions pròpies de la societat de masses creixien inexorablement ja des de la primera dècada del segle XX, si no abans¹⁵. Encara així, el regnat d'Alfons XIII s'hauria de perllongar en el temps durant tres dècades i en certa mesura el monarca espanyol sabia subsistir a una conjuntura històrica enormement exigent.

La lentitud amb què les institucions polítiques i econòmiques espanyoles s'adaptaren a les exigències de la vida moderna va provocar una tensió no només entre les classes socials sinó també entre les diferents regions del país. La preponderància política dels partits dinàstics es va anar fragmentant i el sistema del caciquisme s'anà esquerdant progressivament també en termes polítics. Una nova generació de dirigents encapçalada per Maura, Silvela, Dato, Canalejas o Romanones s'obria pas i cristal·litzava a la perfecció la pèrdua d'hegemonia dels partits del torn a les grans ciutats i l'emergència d'unes noves forces polítiques que s'oposaven a la intransigència del règim alfonsí. A Barcelona, la irrupció d'Alejandro Lerroux i les seves postures dirigides cap al republicanisme radical va tenir una importància cabdal entre unes classes populars que van donar-li suport en les eleccions de 1903 i 1905, fent possible així un relatiu èxit electoral del polític cordovès. El lerrouxisme tingué un fort caràcter anticatalanista i anticlerical i presentava un fort discurs demagògic i suposadament revolucionari per atreure el suport popular.

¹⁴ ROMERO MAURA, Joaquín: *La romana del diablo: Ensayos sobre la violencia política en España (1900-1950)*, Madrid: Marcial Pons, 2000, pp.185-187.

¹⁵ THOMÀS, Joan Maria: *op.cit.*, pp.31-33.

Durant la dècada de 1930, els principals líders del moviment feixista espanyol veieren el missatge ideològic de Lerroix com una important font d'inspiració i de contacte. Al marge d'això, també en aquesta època sorgiren nous conflictes socials vinculats amb la massificació de la població. La força del moviment obrer va prendre una importància molt significativa. Aquest es va debatre entre formes violentes de mobilització obrera o formes de mobilització de les masses participatives en el mateix sistema. Les mobilitzacions obreres, que havien tingut molta importància des del tancament de caixes de 1899, anaren creixent al compàs d'un impuls del radicalisme de l'esquerra política i social¹⁶. La Setmana Tràgica de 1909, una sèrie de revoltes populars que succeïren a Barcelona i altres ciutats industrials catalanes el detonant de les quals va ser la mobilització de reservistes per ser enviats a combatre al Marroc, fou un molt bon exemple d'aquesta mobilització obrera violenta i anticlerical que s'estava produint a Espanya des de principis del segle XX.

La monarquia d'Alfons XIII va intentar combatre la introducció del canvi erigint-se com a garant d'un ordre públic que es recolzaria en la constant suspensió de garanties constitucionals i en la proclamació de l'estat de guerra. Els vells mètodes del segle XIX continuaven vigents així com les pràctiques en les quals l'estat liberal espanyol s'havia anat constituint. La monarquia d'alguna manera va veure el canvi com un perill i a través de poderosos instruments repressius intentà garantir l'ordre social i els drets d'una part dels ciutadans. El règim alfonsí tractà de modernitzar els cossos de seguretat i la Llei de Jurisdiccions de 1906 i la Llei Antiterrorista de 1908 foren exemples de la pretensió del Govern de salvaguardar l'Exèrcit, la unitat de la pàtria o la bandera nacional. Encara i així, la monarquia d'Alfons XIII tenia massa dificultats per encaixar les profundes transformacions que s'estaven produint i adaptar-se a una realitat de la qual semblava absolutament absent. La precipitació del temps històric i dels esdeveniments marcaria la capacitat real d'un règim polític que cada cop tenia més dificultats per frenar el creixement d'una oposició majoritàriament urbana i nodrida per reformistes, republicans, regionalistes catalans i socialistes, a més d'una altra de tipus laboral i social representada pel sindicat socialista *Unión General de Trabajadores* (UGT) i per l'anarcosindicalista *Confederación Nacional del Trabajo* (CNT)¹⁷.

La vaga d'agost de 1917 va marcar un evident punt d'inflexió en la dinàmica politicosocial espanyola. Per primer cop des de feia molt de temps la duració d'una vaga s'allargava durant més de dues setmanes i això malgrat que les actuacions repressives de l'Estat havien sigut desproporcionades. L'estupefacció viscuda per les classes dirigents i el conservadorisme espanyol després de la vaga de 1917 ja no tingué marxa enrere. La defensa de l'ordre social va passar a ser l'afer prioritari i les dificultats econòmiques i la furibunda acció social urbana va continuar en els anys de la postguerra mundial amb un espectacular increment de l'atur, l'agreujament dels problemes laborals i la

¹⁶ G. PAYNE, Stanley: *op.cit.*, pp.28-29.

¹⁷ THOMÀS, Joan Maria: *op.cit.*, pp.31-33.

perpetuació de la inflació¹⁸. La inicial bonança econòmica que portà la neutralitat espanyola en la *Gran Guerra* es veié clarament superada per una fallida econòmica a la qual els successius governs foren incapaces de donar-hi resposta. Calia, ara més que mai, una reforma política profunda i reformes socials però les classes dirigents conservadores no estaven disposades a abordar una modernització i democratització que alterés l'*statu quo* i la por i la defensa social van continuar estant presents en primer pla¹⁹.

Poc després, Espanya va viure l'extraordinària conflictivitat social del camp andalús entre 1918 i 1920. L'anomenat *trienni bolxevic* en realitat estava inserit en una dinàmica revolucionària més global que afectà Europa en els darrers anys de la Primera Guerra Mundial i de manera més radical a partir de 1918. Un cop més la resposta del Govern havia sigut la repressió a ultrança a través d'un Exèrcit que en definitiva s'havia convertit en la columna vertebral del règim. D'altra banda, en una de les zones més industrialitzades de l'Estat, Catalunya, es va produir l'any 1919 la vaga de la Canadenca que va representar l'extensió d'unes tensions sociolaborals que s'arrossegaven des de feia dècades i que anirien acompanyades d'un rebrot de la conflictivitat terrorista anarquista, patronal i governamental en els coneguts anys del pistolisme (1918-1923)²⁰. Fou aquesta l'època dels atemptats de la CNT contra els patrons, de l'hegemonia al sindicat del grup *Los Solidarios*, de la guerra bruta del Sindicat Lliure, de l'aplicació de la Llei de Fugues, de la reorganització del Sometent i de la utilització de violents mètodes repressius per part del govern provincial del general Martínez Anido²¹.

Mentre a Barcelona es produïen centenars d'assassinats polítics, la desastrosa campanya de l'Exèrcit espanyol al Marroc va accelerar el procés de decadència política estimulat per un rei ambiciós però de molt limitada visió política. Ara, tant els conservadors com els liberals demanaven a crits unes reformes que enfortissin l'Estat i apaivaguessin les inassolibles disputes internes socials. L'historiador Joan Maria Thomàs a propòsit d'això acaba afirmant sobre l'època que: «*Eran los años finales de la crisis [...] del sistema político de la Restauración en los que una España en plena modernización económica, con una población acrecida, con sectores de las clases medias que reclamaban cambios políticos [...] y con sectores del campesinado pobre y de la clase obrera que se afanaban por lograr la destrucción del sistema capitalista [...] España se encontraba constreñida por un sistema político elitista y controlado por políticos y oligarcas incapaces de afrontar los retos que se les presentaban*»²². D'alguna manera tota aquesta dinàmica estava abonant el camí que faria possible el cop d'Estat del general Primo de Rivera el 13 de setembre de l'any 1923.

Miguel Primo de Rivera, llavors capità general de Catalunya, va arribar al poder en el que seria un cop de timó després de dècades d'extrema violència en el país i pànic entre les classes

¹⁸ G. PAYNE, Stanley: *op.cit.*, pp.28-32.

¹⁹ *Ibid.*, pp.28-32.

²⁰ ROMERO MAURA, Joaquín: *op.cit.*, pp.185-187.

²¹ THOMÀS, Joan Maria: *op.cit.*, pp.33-35.

²² *Ibid.*, p.35.

conservadores a la possible propagació de la revolució bolxevic. Els únics fonaments ideològics vertaderament plausibles del dictador foren el restabliment de l'ordre i un sentiment patriòtic que havia estat degradat per un ineficax sistema parlamentari. D'aquesta manera el general andalús va confiar el Govern de la nació primer a un directori militar de generals reputats i després a un gabinet polític de composició de caràcter civil. Primo de Rivera va orientar el seu programa polític a la recuperació de l'ordre social a Espanya després d'anys molt convulsos i a l'espanyolització de la vida pública frenant d'aquesta manera l'amenaça de l'autonomisme català. El seu partit, *Unión Patriótica* (UP), fou una amalgama d'elements conservadors de retòrica patriòtica i en economia el règim primorriverista es va limitar a la realització d'obres públiques i a un augment del proteccionisme. Segons l'historiador Stanley Payne, el règim de Primo de Rivera no va significar la implantació d'un nou sistema sinó que «*constituyó los últimos pasos del viejo orden*», en definitiva el cop d'Estat havia estat promogut pel monarca, «*y se vinculó estrechamente a la Iglesia para obtener su respaldo moral*»²³. Tot i que sentia una profunda admiració pel règim feixista de Mussolini, el primer dictador de l'Espanya del segle XX no va poder passar d'aquí, ja que les estructures polítiques i ideològiques del feixisme italià eren massa complexes per un país que no havia consolidat el procés de la nacionalització de les masses²⁴.

L'any 1930 la definitiva caiguda de la dictadura de Primo de Rivera va posar de manifest que la vinculació del rei Alfons XIII amb un projecte autoritari, que havia de posar fre a les amenaces revolucionàries i aturar els cada cop més estesos clams d'implantació de reformes democràtiques, havia sigut un gravíssim error. El final d'una dictadura que havia tingut un projecte polític molt feble arrossegà en l'espiral també a la monarquia alfonsina. El 14 d'abril de 1931, Alfons XIII es va trobar amb gairebé cap recolzament en tot el país. Els estèrils decennis de la monarquia constitucional havien deixat una herència molt pobre i ni tan sols ara la dreta intentaria rescatar-la o donar la cara per ella. Diversos generals ja no ocultaven les seves simpaties republicanes i d'alguna manera la Monarquia s'havia quedat orfe del seu principal garant. En una decisió personal, el rei va abandonar Espanya i el mateix dia es va proclamar la Segona República que hauria de ser la primera plasmació del projecte reformista democràtic en el país²⁵. Durant la Segona República s'haurien de fer reals, també, unes opcions polítiques feixistes que s'estaven cuinant a foc lent des de feia dècades i que acabarien trobant, en la conjuntura de 1931-1936, un important trampolí per intentar complir el somni de la conquesta de l'Estat.

²³ G. PAYNE, Stanley: *op.cit.*,pp.31-33.

²⁴ *Vid.* 1.4.

²⁵ G. PAYNE, Stanley: *op.cit.*,pp.31-33.

2.4 El fracàs de nacionalització de les masses a Espanya

A Espanya no va existir un sentiment nacionalista vinculable al nacionalisme organitzat de les classes mitjanes que va estar tant present en altres països europeus durant el segle XIX. Això no volia dir que als espanyols els manqués un sentiment nacional sinó que no responien a un nacionalisme organitzat políticament i vertebrat a través d'ideologies o formes de pensament tan sòlides. Com s'ha introduït anteriorment, ningú havia estat capaç d'evitar la gradual decadència de l'imperi colonial espanyol, ni tan sols un tradicionalisme polític que no tenia res a veure amb el modern i dinàmic nacionalisme que feia dècades que s'estava desenvolupant a l'Europa central. Per posar un exemple, la comunitat carlista espanyola se sustentava a través del vessant de l'Església catòlica més reaccionari, aquell que afirmava que «*el liberalismo es pecado*»²⁶, i també de la monarquia no-constitucional. La seva concepció com afirmava Payne no tenia tampoc res a veure amb el nacionalisme modern europeu que tenia com a objectiu «*convertir a la nación en un instrumento para la consecución de renovadas glorias*»²⁷. Mancava doncs a Espanya un nacionalisme polític enèrgic i sobretot modern que pogués equiparar-se al dels seus coetanis europeus.

1914 va ser per moltíssims aspectes un any de fractura molt determinant. Amb l'esclat de la *Gran Guerra* el Govern d'Espanya va optar per la neutralitat. D'alguna manera el país no es trobava ni de bon tros en una posició prou òptima per a immiscir-se en un conflicte que havia de ser de masses, d'abast mundial, de resultat incert, i que acabaria arrossegant violenta i forçosament cap al camí de la modernitat als principals països bel·ligerants. Ara bé, els intel·lectuals espanyols sí que participaren d'un intens debat internacional entre les opcions més germanòfiles, francòfiles o neutralistes en competició durant la Primera Guerra Mundial. Des del meu punt de vista, la no-intervenció espanyola en la *Gran Guerra* va acabar per frustrar un procés de nacionalització de les masses que sí que es produiria a països com Itàlia, Alemanya o França. La Primera Guerra Mundial accentuà enormement els efectes de la nacionalització de les masses. Els desastres de la guerra havien afegit un binomi amic-enemic que acabaria actuant com a multiplicador del sentiment nacional. La transformació nacional produïda en les primeres potències europees a finals de segle XIX coincidí amb un moment de crisi social, anomia, massificació i urbanització, i sense el procés d'estatalització no s'hauria pogut produir la guerra ni tampoc una nacionalització gairebé imprescindible per l'ulterior triomf dels feixismes després de la pau de Versalles.

Com dèiem anteriorment, sense el profund trencament que significà la Primera Guerra Mundial no podem entendre el naixement del feixisme a països com Alemanya, França o Itàlia. La ideologia feixista apostà de manera irrenunciable per una extrema i constant mobilització de la massa

²⁶ SARDÀ I SALVANY, Félix: *El liberalismo es pecado*, Madrid: Editorial Pages, 2013.

²⁷ G. PAYNE, Stanley: *op.cit.*, p.29.

i aquesta mobilització hauria sigut impossible de produir-se sense l'últim estadi de la nacionalització social de la població que s'havia consumat a les trinxeres de la guerra de 1914-1918²⁸.

Ni les guerres colonials del segle XIX ni les més modernes guerres del Marroc van produir un fenomen similar en el cas espanyol doncs, a diferència del succeït amb la Primera Guerra Mundial, aquestes guerres no feren sentir a un tan ampli estrat de la societat de l'obligatorietat d'acudir a la defensa de la pàtria i a la participació militar en dits conflictes. El feixisme espanyol hagué d'iniciar el seu procés d'implantació en la societat sense una nacionalització de les masses profunda encara que el règim de Primo de Rivera ho havia intentat sense èxit en el període 1923-1930. Els principals líders feixistes espanyols, conscients d'aquesta diferència envers els països on el feixisme ja estava germinant, van haver de buscar una ruta alternativa per iniciar l'abordatge de l'establiment social del moviment. Aquest abordatge del feixisme espanyol no es pot entendre sense examinar els mecanismes culturals a través dels quals el país començà a expressar-se entre finals del segle XIX i principis del XX. El que anomena l'historiador Ferran Gallego «*militancia intelectual*»²⁹ va resultar clau per possibilitar el sorgiment d'un feixisme espanyol que, com hem dit anteriorment, hauria d'operar sense la nacionalització de les masses que va brindar la *Gran Guerra* en altres països europeus. El punt de partida del feixisme espanyol, almenys com a construcció ideològica, començaria amb les reflexions regeneracionistes de pensadors com Joaquín Costa, Eugeni d'Ors, Francisco Giner de los Ríos i sobretot Ortega y Gasset. Posterior seria l'intent del feixisme espanyol de formar entitats polítiques que fossin capaces d'abordar la conquesta del poder.

2.5 La Lliga Patriòtica, un exemple de l'extrema dreta barcelonina

Encara que els primers grups prefeixistes europeus havien sorgit com a resposta a la possible extensió de la revolució bolxevic, a la voluntat de revertir la crisi del liberalisme i, en última instància, a intentar recuperar un ordre social que semblava perdut, el primer grup prefeixista a Espanya no va aparèixer per apaivagar dites amenaces sinó contra un temor que feia coincidir a diversos grups patriotes espanyols: les reivindicacions autonomistes catalanes. Ramon Sales Amenós, sindicalista tradicionalista espanyol, va fundar la *Liga Patriòtica Española* (LPE) l'any 1919 a la ciutat de Barcelona per contestar un creixent impuls nacionalista català que s'enquadrava en la gran campanya per l'autonomia de Catalunya que havia promogut la Lliga Regionalista de Francesc Cambó³⁰.

El clima d'agitació catalanista que vivia el Principat, agregat a la inestabilitat social i a les insuportables tensions laborals van generar el caldo de cultiu perquè fos possible el naixement de la LPE, una organització ultraespanyolista, violenta i molt vinculada als aficionats més exaltats del *Real Club Deportivo Español*. En el seu manifest fundacional, s'afirmava que l'organització s'adreçava «a

²⁸ PALACIOS, Jesús: *La España totalitaria. Las raíces del franquismo: 1934-1936*, Madrid: Planeta, 1999, pp.31-33.

²⁹ MORENTE, Francisco i GALLEGO, Ferran: *Fascismo en España*, Madrid: El Viejo Topo, 2005, p.263.

³⁰ THOMÀS, Joan Maria: *op.cit.*, pp.37-38.

*todos los buenos españoles que en este trozo de España que se llama Cataluña pretenden intervenir en la conferencia de paz para que le sea concedida a Cataluña la independencia que los villanos sueñan les llegue impuesta por el mandato de Europa»*³¹. L'objectiu era netejar de «separatistas» els carrers de Barcelona i enfrontar-se, juntament amb la gent del Sindicat Lliure, als anarcosindicalistes de la CNT. Les seves files, enquadrades gairebé en milícies, estaven formades per militars, policies, carlistes, funcionaris i, com hem dit anteriorment, aficionats radicals de l'Espanyol d'ideologia ultranacionalista³².

Com publicà el diari *El Imparcial*, un dels eslògans més importants de l'organització fou: «*para dar un ¡Viva a España! Hay que empuñar la browning»*³³. Aquesta frase s'acabaria fent real en unes accions del partit destinades a alimentar els grans conflictes socials que es produïen a la ciutat de Barcelona en aquests anys i a afavorir el clima de violència i guerra bruta entre el Sindicat Lliure i la Patronal contra l'obrerisme anarquista.

La *LPE* va tenir una curta vida. De fet, el conflicte social que l'havia fet créixer també va significar la seva desaparició. L'organització política fundada per Ramón Sales Amenós ha sigut considerada com una de les organitzacions pioneres pel que fa al feixisme espanyol. Sobre la naturalesa política de l'organització recau encara un intens debat historiogràfic entre autors com Joan Maria Thomàs³⁴ o Colin Winston³⁵ que mantenen que la *LPE* es tracta d'un moviment radical prefeixista i d'altres que no dubten en considerar-lo plenament feixista.

La *LPE* és segurament un dels partits amb més característiques feixistes del context polític espanyol de la dècada de 1920 a 1930. L'anticatalanisme de la *LPE* i la seva acció violenta al carrer contra els sectors de l'esquerra radical seran comportaments essencials que, més tard, es manifestaran en les organitzacions feixistes espanyoles. Entre la *Liga Patriótica Española*, el *Somatén* i la *Unión Patriótica*, organitzacions polítiques desenvolupades en una forquilla cronològica bastant similar, fou segurament la primera la que va ser més pròxima a les tàctiques paramilitars feixistes. Els seus mètodes *squadristes* també seran, anys més tard, un autèntic model a seguir en la majoria de grupuscles o partits feixistes espanyols. D'altra banda, en aquests mateixos anys sí que sorgiren periòdics que podem considerar plenament feixistes com el madrileny *Camisa Negra* dirigit per Santos Eca, polític conservador que exercí com a governador civil de Canàries durant els primers anys del segle XX, o el barceloní *La Traza*³⁶.

³¹ ROMERO MAURA, Joaquín: *op.cit.*, pp.202-203.

³² UCELAY-DA CAL, Enric: *El nacionalisme radical català i la resistència a la dictadura de Primo de Rivera, 1923-1931*, Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 1983.

³³ ROMERO MAURA, Joaquín: *op.cit.*, pp.202-203.

³⁴ THOMÀS, Joan Maria: *op.cit.*, pp.37-38.

³⁵ WINSTON, Colin: *La clase trabajadora y la derecha en España (1900-1936)*, Madrid: Cátedra, 1989.

³⁶ THOMÀS, Joan Maria: *op.cit.*, pp.37-38.

3. Els orígens del feixisme a Espanya i l'arrencada del procés de feixistització

L'adveniment de la Segona República el 14 d'abril de 1931 significà la introducció de canvi i renovació en una societat que acabava de sortir d'una Dictadura que, malgrat que havia sigut opressora i restrictiva envers les llibertats individuals, havia dut a terme una important tasca modernitzant. Aquesta darrera, però, havia abordat, sense un èxit total, la resolució de la crisi parlamentària per la via intransigent i autoritària.

Mentre que per un sector de la societat aquest canvi de sistema polític favorable al republicanisme va equivaldre a una esperançada major democratització de la vida pública, per a molts altres grups socials la instauració de la Segona República significà l'avantsala prèvia per a la propagació incontrolada dels fantasmes de la revolució. Amb la Segona República ressorgiren les amenaces més sentides per les classes dominants i amplis sectors de la societat d'ideologia catòlica i conservadora que acabaren associant república, revolució i democràcia amb un projecte reformista republicà inseparable del qualificatiu d'«anti-Espanya». A més, les classes més conservadores consideraven que el nou règim seria el destructor definitiu de la identitat nacional espanyola i dels seus valors tradicionals³⁷.

La irrupció del feixisme en la vida política espanyola, amb el seu ideal rupturista amb el passat, va ser contemplat per diversos grups contrarevolucionaris com un instrument de mobilització violenta immensament útil contra les esquerres republicanes reformistes i, en major mesura, contra l'obrerisme organitzat. Si bé és essencial la distinció entre feixisme, nazisme o nacionalsindicalisme amb una dreta d'ordre autoritari-conservador, a Espanya cal tenir en compte que el sostre estratègic d'aquestes diverses opcions de la dreta no estigué gaire ben definit i es va confondre o conjugar en moltes ocasions a causa d'unes tàctiques de conquesta del poder immensament similars. La ideologia i la praxi política feixista es distingia de la dictadura tradicional en la seva major proximitat amb el totalitarisme, el seu major nivell d'intolerància contra la dissidència i l'oposició, la seva visió globalitzadora de l'ordre social, el seu compromís amb la mobilització popular al servei de l'Estat com a entitat suprema o el seu propòsit d'esborrar del mapa al marxisme i subordinar a la classe obrera. Això no obstant, a casa nostra, bona part del feixisme espanyol acabà ponderant i engrandint la perspectiva catòlica i antidemocràtica de la dreta.

La via tàctica del feixisme espanyol va respondre a la radicalització autoritària dels ideals tradicionals de la dreta política espanyola i com va explicar Ramiro Ledesma, al país no existí un moviment feixista conforme sinó un procés d'assimilació i simbiosi entre els seus principis, valors i símbols fins al punt que no hi hagué cap formació rellevant de dretes que no estigués més o menys

³⁷ THOMÀS, Joan Maria: *op.cit.*, pp.63-67.

feixistitzada³⁸. L'any 1934 escrigué de manera ben il·lustrativa: [...] «¿Quiénes son los fascistizados? [...] Calvo Sotelo y su Bloque Nacional, Gil Robles y sus fuerzas; sobre todo las pertenecientes a JAP, de Rivera y sus grupos, hoy todavía en la órbita de los dos anteriores [...] Sin olvidar, naturalmente a un sector del Ejército, de los militares españoles»³⁹.

La feixistització va consistir doncs en la presa d'una certa simbologia i fraseologia feixista i l'adopció d'unes referències d'intransigència força emparades en un rerefons ideològic tradicional. Ferran Gallego i Francisco Morente, dos dels historiadors experts en feixismes, consideren sobre el procés de feixistització a Espanya que: «no puede entenderse en términos de un bloqueo del fascismo como definición de área y de régimen, sino en una dinámica de aproximación de dirigentes y de base social inspirada por éstos, que va a normalizar los valores antidemocráticos en la derecha española más extrema, hasta que la línea a trazar con el fascismo [...] Sea demasiado tenue para determinar el carácter del régimen que sale de la República»⁴⁰. En resum, la noció «feixistitzat» es va utilitzar durant la Segona República per assenyalar la inserció de determinats elements de la ideologia feixista en el discurs reaccionari del conservadorisme tradicional.

Segons Eduardo González Calleja aquesta era una forma de fer atractiu el conservadorisme per a les masses amb un cert aire de modernitat que acabaren adoptant, també, unes tàctiques feixistes que consistiren en la utilització sistemàtica de la mobilització al carrer i de la violència col·lectiva organitzada de manera paramilitar per a complir l'objectiu d'intimidat a l'oposició política i fer adquirir volada al moviment.

A Espanya aquest procés de feixistització començà a penetrar en les organitzacions polítiques de la dreta poc abans que es configurés el feixisme espanyol pròpiament dit. D'aquesta manera la influència del feixisme italià com a font d'inspiració fou importantíssima en els primers anys de feixistització a Espanya. Ara bé, cal matisar que quan el feixisme espanyol es va començar a organitzar ideològicament i políticament, el procés d'assimilació dels patrons feixistes fou encara més considerable en moltes formacions polítiques conservadores d'Espanya. No obstant això, el primerenc feixisme espanyol, sorgit en els anys inicials de la República, comptà amb moltes dificultats per arribar a connectar amb una societat que l'observava encara amb preocupació i incertesa⁴¹.

3.1 El Partit Nacionalista Espanyol, un partit polític pròxim als postulats feixistes

El Partit Nacionalista Espanyol (PNE) fou un partit polític fundat l'abril de 1930 per l'estrafolari metge valencià i antic liberal i maçó José María Albiñana. Albiñana s'havia convertit amb

³⁸ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: *Contrarrevolucionarios, La radicalización violenta de las derechas durante la Segunda República, 1931-1936*, Madrid: Alianza Editorial, 2011, pp.127-131.

³⁹ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: *op.cit.*, pp.128-129.

⁴⁰ MORENTE, Francisco i GALLEGO, Ferran: *op.cit.*, p.278.

⁴¹ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: *op.cit.*, pp.127-130.

el pas del temps en un exaltat nacionalista autoritari i radical que acabaria irrompent amb força en l'escena política espanyola per tractar de frenar l'oposició democràtica, republicana i socialista que, en els anys immediatament posteriors a la caiguda de la Dictadura de Primo de Rivera, exigia l'ensorrament de la monarquia i l'establiment d'una república democràtica. Albiñana i el PNE foren un boníssim exemple d'aquest procés polític imitatiu que afegí una fraseologia violenta de to feixista a un patrimoni ideològic sobretot monàrquic i reaccionari, situat a mig camí entre el tradicionalisme històric centrat en la confessionalitat catòlica de l'Estat i el rebuig complet del sistema liberal-parlamentari.

El programa del PNE es recolzava en vint-i-dos punts que manifestaven que abans de res el partit era monàrquic i partidari de la Constitució de 1876. Concretament, Albiñana i els seus seguidors propugnaven el reforç del poder executiu en detriment del legislatiu, abocaven pel manteniment rigorós de l'ordre social, exigien dures sancions contra la premsa d'esquerreres i reclamaven la nacionalització de la sanitat i la implantació d'un nacionalisme proteccionista agrari eficaç. El Partit Nacionalista Espanyol comptava amb els anomenats «*Legionarios de España*»⁴² que passaren a la història per ser un autèntic embrió de les posteriors milícies feixistes espanyoles. El seu uniforme fou la camisa blau cel i la Creu de Santiago bordada al pit. El braç armat d'Albiñana actuà com una autèntica partida de la porra i va dur a terme actituds violentes contra aquells que ells mateixos anomenaven «*indecents*».

Els albiñanistes estaven convençuts de l'existència d'un complot judaic i maçònic contra Espanya. Creien a ulls clucs en unes teories conspiratives que assenyalaven al poble jueu com a causant de tots els desastres d'Espanya des dels temps de Ferran d'Aragó i Isabel de Castella: «*Existe en el mundo una conspiración judía contra España que data nada menos de 1492, fecha en que fueron expulsados por los Reyes Católicos los hijos de Israel. Desde entonces, la acción semita ha venido influyendo en los desastres españoles. Los judíos se han aliado con toda clase de elementos para perjudicar a España en todos los tiempos. [...] La Masonería semita, acatando las órdenes de sus amos, los judíos, favorece la implantación de la República porque hay Monarquía. [...] Lo único que le interesa es perturbar a España de una u otra forma*»⁴³.

Així doncs, el PNE fou un partit polític que propugnà la creació d'un clima de terror entre els adversaris polítics mitjançant la utilització de la milícia del partit contra tot acte que atemptés envers el prestigi de la pàtria. Com s'ha dit anteriorment, el PNE adquirí un gran protagonisme durant els darrers anys de la Monarquia i els primers temps de la Segona República, sobretot per la violència exercida contra aquells liberals i constitucionalistes als quals se'ls considerava traïdors a la mare pàtria per haver-se distanciat d'un sistema monàrquic que, en realitat, estava profundament desgastat després de la seva vinculació amb la Dictadura.

⁴² THOMÀS, Joan Maria: *op.cit.*, pp.58-59.

⁴³ ALBIÑANA, José María: *Preludios de la gran tragedia. La ofensiva contra España, La Legión*, número I, 1-I-1931, p.1.

Després d'un any d'intensa activitat com agent provocador del monarquisme alfonsí, l'abril de 1931 el *PNE* entrà en una fase de forta crisi i replegament. El dia 11 d'abril la Junta Política del partit anunciava la seva dissolució per evitar que es confonguessin als afiliats i militants del *PNE* amb «*elementos profesionales del desorden*». Uns mesos més tard, el febrer de 1932, el *PNE* fou legalitzat pel Govern d'Azaña i el seu líder José María Albiñana relançà el partit acostant-se als sectors carlins i emparant-se en els vells estatuts de 1930. Després de la participació d'Albiñana en el fallit intent de cop d'Estat de Sanjurjo l'agost de 1932, el *PNE* es presentà com un partit de caràcter feixista però la fusió entre *FE* i les *JONS* a principis de 1934⁴⁴ va desmantellar el miratge que el partit d'Albiñana podia constituir-se com el partit feixista espanyol dominant i hegemònic. Fou llavors quan la tàctica del *PNE* va passar del parafeixisme a, novament, l'ultraconservadorisme castellà de característiques monàrquiques i agraristes.

Entre finals de 1934 i principis de 1935 el *PNE* començà la seva particular travessia del desert i en aquesta nova conjuntura política republicana Albiñana i els seus principals seguidors veieren que hi havia altres partits polítics com *FE de las JONS*, el *Bloque Nacional* o la *Comuni6n Tradicionalista* que superaven la popularitat d'un Partit Nacionalista Espanyol amb seriosos problemes econòmics i propagandístics i lluny ara d'arribar a connectar amb el seu tradicional electorat com ho havia fet anys enrere. La hist6ria de José María Albiñana va acabar amb el seu assassinat el 22 d'agost de 1936 a la presó Model de Madrid després que ell i diverses autoritats de la dreta política espanyola fossin vistos com la torna per venjar les atrocitats que estaven practicant les tropes nacionals a Badajoz durant els primers mesos de la Guerra Civil. La vida del *PNE* després de la desaparici6 del seu fundador fou de molt curta durada i s'acabà integrant en el Requetè carlí⁴⁵.

Culte a la violència i al líder, corporativisme, filofeixisme, totalitarisme, ultranacionalisme o tradicionalisme foren els ingredients d'una ideologia molt singular com fou la del Partit Nacionalista Espanyol i que l'historiador Eduardo González Calleja no ha dubtat a considerar plena de contradiccions i subjecta a inevitables mutacions segons el capritxós caràcter del seu líder i dels girs polítics que imposaven les circumstàncies.

En resum, és difícil considerar el *PNE* com un partit feixista si analitzem les seves tàctiques de conquesta del poder com el seu suport a ultrança de la monarquia l'alfonsina, les seves activitats contrarevolucionàries orientades cap a la defensa del catolicisme o la seva integraci6 en el tradicionalisme. Això no obstant, el projecte d'Albiñana tingué un període molt concret de la seva existència on s'orientà cap a les vies feixistes i intentà ocupar debades uns buits que aleshores encara deixaven unes *FE* i *JONS* no consolidades. El pseudofeixisme d'Albiñana i el *PNE* suposà un intent fallit més de la dreta reaccionària per renovar la seva imatge en un sentit modern i agressiu i finalment,

⁴⁴ Vid. 4.4.

⁴⁵ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: *op.cit.*, pp.128-129.

com ha considerat González Calleja: «*las limitaciones del líder y de su organización, y la incapacidad para formular un ideario atractivo para amplias capas sociales impusieron su fracaso y su aherrojamiento frente a operaciones fascistas mucho más dinámicas*»⁴⁶.

3.2. Ernesto Giménez Caballero, el primer feixista espanyol

Força diferenciat del pensament del doctor Albiñana, es trobava Ernesto Giménez Caballero, un escriptor, intel·lectual i diplomàtic que acabaria resultant ser l'introduïdor del corrent feixista a Espanya, almenys des d'un punt de vista doctrinari-ideològic. Giménez Caballero es mostrà des del principi molt menys condescendent amb la dictadura primorriverista que Albiñana o altres polítics conservadors i no tardaria gaire a reconèixer que el règim implantat per l'antic capità general de Catalunya poc tenia a veure amb la naturalesa de la ideologia feixista. L'any 1927, Giménez Caballero fundà la revista cultural *La Gaceta Literaria*, que seria la plataforma més important del moviment avantguardista espanyol i de la generació del 27 i que permetria una primerenca difusió de les idees feixistes a Espanya⁴⁷.

Un any més tard, el 1928, el director de *La Gaceta Literaria* ja s'atreuï a oposar l'Espanya del dictador que «*descansa, engorda y se abanica*»⁴⁸ a la Itàlia liderada pel pare del feixisme, l'admiradíssim Benito Mussolini. Ben contràriament als casos de molts polítics espanyols que es van feixistitzar, Giménez Caballero no s'apropà al feixisme per trobar nous mètodes polítics o formes de govern que permetessin salvaguardar les velles institucions com la Monarquia o l'Església sinó que el seu fou un intent de donar resposta a una problemàtica específicament nacional i reiteradament abordada per la intel·lectualitat espanyola.

El feixisme que Giménez Caballero va introduir a Espanya va prendre com a punt de partida el binomi Espanya-Europa i Itàlia-Europa. D'alguna manera Giménez Caballero pretenia ser a la vegada europeïsta i antieuropeïsta, nacionalista i internacionalista. Sostenia que «*el mejor modo de ser europeo es ponerse frente a esa tradicional Europa y dar una nota original: comunismo, fascismo. En el fondo, dos fórmulas fascinadoras de una nueva Europa, de otra Europa. Quizá de otra cosa que Europa*»⁴⁹. Rússia i Itàlia marcarien, doncs, el camí que havia de seguir Espanya, l'altre país de la perifèria que havia sofert el pes d'una Europa nòrdica, victoriosa en el camp de les idees durant els darrers segles. Aquest primer element seria essencial en el procés que conduiria a Giménez Caballero del nacionalisme al feixisme: el rebuig del liberalisme i dels valors propis de la cultura anglosaxona.

Segons el director de *La Gaceta Literaria*, el feixisme era doncs un retorn necessari dels països cap a si mateixos i cap a les seves essències i tradicions. A partir d'aquí, Giménez Caballero afirmaria

⁴⁶ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: *op.cit.*, pp.128-129.

⁴⁷ SAZ, Ismael: *Revista de Estudios Políticos*, Número L, març-abril de 1986, pp.182-183.

⁴⁸ GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto: *Circuito imperial*, Madrid: Ediciones de La Gaceta Literaria, 1929, p.52.

⁴⁹ *Ibid.*, pp.17-18.

que «*todo gran movimiento nacional siempre ha sido fascista*»⁵⁰. Però que per aquesta mateixa raó, el feixisme italià, moviment específic d'Itàlia no seria exportable a altres nacions europees. Espanya havia de descobrir el seu propi feixisme concret, ja que com sostenia «*el pueblo que no encuentra en sí su propia formula de fascismo es un pueblo influido, sin carácter*»⁵¹. No obstant això, encara que Giménez Caballero estigués disposat a concedir el caràcter feixista a tot gran moviment nacional no semblava tenir molts dubtes sobre el fet que la fórmula espanyola havia de semblar-se força a la italiana i basar-se en el rebuig frontal del liberalisme i dels principis democràtics.

La recerca de la fórmula del feixisme espanyol es basà segons Giménez Caballero sobre aquells sectors menys afectats per la influència estrangera. És a dir, en el poble mateix. La segona línia fonamental va venir donada per la fixació del moment de màxima esplendor del mateix país, el seu moment més «*feixista*» que Giménez Caballero situava en el segle XV: «*Nudo y haz, Fascio: o sea, nuestro siglo XV, sin mezclas de Austrias ni Borbones, de Alemanias, Inglaterras ni Francias; con Cortes, pero sin parlamentarismos; con libertades pero sin liberalismos; con santas hermandades, pero sin somatenismos*»⁵². Aquestes dues línies fonamentals que serien recollides pel posterior moviment polític feixista espanyol, encara que apunten cap a una direcció tradicionalista, semblen sobreposar-se de manera contradictòria al pretès caràcter revolucionari i modern de la ideologia feixista. Això no implicà que la projecció de modernitat fos abandonada pel feixisme espanyol sinó més aviat que la mirada retrospectiva cap als segles precedents i a la religió, el clergat o els costums, actuessin com una força motriu de potenciació de la ideologia feixista a Espanya.

En les idees de Giménez Caballero hi ha contingudes una sèrie de contradiccions que reflecteixen força bé el moment d'evolució ideològica del personatge. Un exemple d'incoherència el trobem quan el madrileny primer afirma sobre la unitat nacional i el reconeixement dels fets diferencials de les nacions que «*son precisas todas las divergencias previas, todos los regionalismos, preliminares, todos los separatismos para poder tener un verdadero día el nodo central, un motivo de hacinamiento de fascismo hispánico*»⁵³. A partir de 1932, Ernesto Giménez Caballero, que havia sigut més o menys tolerant amb l'autonomisme català, ja no adoptaria una postura tolerant davant la Catalunya «*separatista*».

Com s'ha dit més amunt, Ernesto Giménez Caballero, nacionalista des de 1923, va ser el director i propietari de l'òrgan d'expressió més important de l'avantguardisme espanyol. Fou també des d'aquesta posició d'on s'anà produint la seva aproximació cap al feixisme, en un període d'intensa interacció amb diferents ideologies i corrents de pensament. Si l'any 1929 Giménez Caballero creia que

⁵⁰ GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto: *Circuito imperial: op.cit.*, p.52.

⁵¹ *Ibid.*, p.55.

⁵² GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto: *Genio de España. Exaltaciones a una resurrección nacional. Y del mundo*, Madrid: Ediciones de la Gaceta Literaria, 1932, p.50.

⁵³ *Ibid.*, p.31.

el feixisme espanyol podia ser una síntesi pròpia, el 1933 Giménez Caballero ja definia la ideologia feixista com una nova religió sobre Europa i el món, assignant-li la tasca que segles enrere havia desenvolupat la cultura romana o el catolicisme.

Quin paper havia de desenvolupar doncs el feixisme per Giménez Caballero, definir una fórmula específica d'Espanya o ser executor de l'existent en l'àmbit internacional? Segons el que Giménez Caballero escrigué l'any 1933: «*España deberá ser otra vez en la historia el brazo diestro de este ideal humano... Esa es la misión que puede otra vez asumir una España unida y fuerte. Una misión que realizará mejor que Italia y Alemania, que el fascio y que la esvástica*»⁵⁴.

Giménez Caballero fou el primer personatge plenament feixista d'Espanya. Ara bé el seu feixisme pretenia tenir trets d'espanyolisme i universalisme, i a la vegada, de romanitat. Semblava aproximar-se cada vegada més cap a un feixisme de dretes on el component tradicional adquiria cada vegada més pes. Giménez Caballero fou molt important perquè exercí una influència molt gran sobre José Antonio Primo de Rivera en els seus primers moments de lideratge de la *Falange Española* (F.E.). Abans, també exerciria una influència encara més important i decisiva sobre altres polítics propers al feixisme o impulsors d'aquests postulats com per exemple Ramiro Ledesma Ramos, el fundador de la primera organització pròpiament feixista d'Espanya. D'alguna manera no podem entendre la introducció a Espanya del corpus ideològic del feixisme sense la singular figura de Giménez Caballero.

3.3 Ramiro Ledesma Ramos i *La Conquista del Estado*

Durant els anys 1931 i 1932 el feixisme espanyol era encara una força molt minoritària en el panorama polític del règim republicà. Aquest afectava sobretot a grups de joves molt minoritaris que *de facto* tenien una incidència molt reduïda en la vida política del país. Ramiro Ledesma Ramos va ser el dirigent que va conciliar de manera més rotunda una teoria feixista, introduïda per personatges de la talla de Giménez Caballero i inspirada en els escrits regeneracionistes, amb l'acció i l'organització política real.

Ramiro Ledesma era un funcionari i intel·lectual zamorà del *Cuerpo de Correos y Telégrafos* que havia estudiat la carrera de Filosofia i Lletres i que sovintejava l'entorn d'Ortega y Gasset i les lectures de Heidegger, Husserl i Nietzsche. Va iniciar la seva carrera política el 14 de març de 1931 amb la fundació d'un modest setmanari al qual anomenà *La Conquista del Estado*. El títol s'inspirava en el que havia patentat a Itàlia Curzio Malaparte i en el projecte, encara que estava abanderat principalment per ell, hi participarien també personalitats notòries del país com Ernesto Giménez Caballero, el

⁵⁴ GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto: *La nueva catolicidad. Teoría general sobre el fascismo en Europa: en España*, Madrid: Ediciones de la Gaceta Literaria, 1933, pp.180-181.

periodista col·laborador en *La Gaceta Literaria*, Juan Aparicio i el futur col·laborador d'*Acción Española* i diputat de la CEDA a Madrid, Antonio Bermúdez Cañete.

El primer número dels vint-i-tres que tindria la revista reproduí un manifest polític on es deia que calia instaurar a Espanya un règim on l'Estat fos l'entitat suprema, basat en l'exaltació de la unitat nacional i l'articulació comarcal, amb una economia planificada des del vessant sindical i una intensificació de la cultura de masses. Es manifestava que «*el Nuevo Estado será constructivo, creador. Suplantará a los individuos y a los grupos, y la soberanía última residirá en él, y solo en él. El único intérprete de cuánto hay de esencias universales en el pueblo es el Estado, y dentro de él logran aquellas su plenitud*»⁵⁵.

L'intel·lectual zamorà es movia en aquests anys en la nebulosa que separava el sindicalisme revolucionari del feixisme. Mentre que no dubtava en renegar de monàrquics conservadors com Albiñana, alabava a líders anarcosindicalistes i considerava la CNT com la «*palanca subversiva más eficaz*»⁵⁶ per a la conquesta del poder, si aconseguien canalitzar els valors de la raça hispana contra el capitalisme i l'internacionalisme marxista.

Ràpidament *La Conquista del Estado* va destacar per la seva invocació a les masses, la seva creença en els postulats del feixisme i la seva fraseologia revolucionària, orientada en especial a la joventut universitària i a la classe obrera no marxista. Les primeres teoritzacions feixistes de Ledesma presentaren una amalgama entre violència política, talant revolucionari, creació d'un ordre de massa sindicalista, antimarxisme, elitisme i mística nacional. Assenyalava, com a característiques del temps en el qual vivia, la superació del liberalisme burgès, indolent, ineficaç, sense l'heroica capacitat de gestar una nova classe dirigent, sense la tècnica adequada per organitzar la cohesió social i el creixement econòmic i sense els recursos per emprendre la mobilització i nacionalització de les masses.

En el primer número del setmanari s'escrivia: «*España ha entrado felizmente ahora en periodo legitimador, y lo primero que debe impedirse es que controlen tal periodo las viejas organizaciones. Sería una burla para los españoles que, teniendo ante sí un problema universal del rango de éste [...] como es el de construir un estado eficaz, se recaiga en los mitos fracasados y se acuda al siglo XIX en busca de fórmulas salvadoras*»⁵⁷.

El rebuig de Ledesma als usos polítics convencionals del segle XIX deixaven lluir una crítica ferotge a la República perquè aquesta havia arribat sense lluita i sense la violència necessària per a propiciar un gran canvi. Ledesma presentava la seva opció ideològica, encara absent d'una estructura de partit, com l'única forma possible que tenia el poble d'Espanya de respondre als seus deures actuals i com l'única manera que les noves generacions fossin congruents amb el seu moment històric. Calia ser més coherent que mai amb la pròpia història d'Espanya i fer-se digne del passat gloriós de la nació:

⁵⁵ *La Conquista del Estado: Nuestro manifiesto político*, número I, 14-III-1931, p.6.

⁵⁶ *Ibid.*, p.7.

⁵⁷ *La Conquista del Estado: Nuestras consignas. La movilización armada. La vitalidad nacional*, número XVI, 27-VI-1931, p.1.

«Nos hacemos responsables de la Historia de España, aceptando el peculiarísimo substrato nacional de nuestro pueblo [...] vamos a la afirmación cultural española con afanes imperiales [...] ¡Que todo español sepa que si una catástrofe geológica destruye la Península, o un pueblo extranjero nos somete a esclavitud, en el mundo dejan de realizarse valores fundamentales! ¡El mundo necesita de nosotros y nosotros debemos estar en nuestro pueblo!»⁵⁸.

Utilitzant el que anomenaven «*método de acción directa sobre el viejo Estado y los viejos grupos político-sociales del viejo régimen*»⁵⁹ Ramiro Ledesma i el seu cercle de col·laboradors tractarien de crear unes minories que fossin audaces i que no tinguessin cap remordiment en empunyar el fusell i regir-se per una disciplina de guerra. Que no rebutgessin l'ús de la violència sinó tot el contrari que ensorressin «*la armazón burguesa y anacrónica de un militarismo pacifista*»⁶⁰. El projecte polític que hi havia darrere del setmanari era la hipotètica creació d'un partit o grup paramilitar que s'inspirés en la tipologia miliciana del *squadriste* feixista italià.

Un dels temes als quals *La Conquista del Estado* va dedicar més atenció fou la reivindicació nacionalista catalana que s'acabaria plasmant durant la Segona República en la concessió d'un règim d'autonomia. Aquesta concessió fou vista com un atemptat intolerable a la unitat espanyola i els seus valors tradicionals. El juny de 1931 Ledesma es mostrà molt crític contra Catalunya i els seus polítics i escrigué mogut per la ira: «*Es preciso desalojar de los puestos directores de Cataluña a los separatistas emboscados y fusilar a Macià por traidor*»⁶¹. En el mateix número l'intel·lectual zamorà cantà les alabances a règims i partits feixistes i comunistes dels quals destacava el seu caràcter revolucionari i mobilitzador de les masses en comparació a una República espanyola la qual titllava de burgesa i arcaica: «*¡Viva el mundo nuevo del siglo XX! ¡Viva la Italia fascista! ¡Viva la Rusia soviética! ¡Viva la Alemania de Hitler! ¡Viva la España que haremos! ¡Abajo las democracias burguesas y parlamentarias!*»⁶².

Tot i els esforços que hi havia dipositats en el projecte i, contràriament al que Ledesma i els seus col·laboradors havien pretès, el setmanari va tenir un pobre impacte en la societat i una curta durada. Com hem dit anteriorment, en les seves pàgines es feia gala d'un feixisme revolucionari, modernitzant i extremista que el que va acabar provocant fou l'exaltació per igual de les esquerres i les dretes conservadores. La publicació es finançà amb moltes dificultats i de no ser de l'ajuda de sectors alfonzins autoritaris mai s'hauria pogut tirar endavant⁶³.

Ledesma intentaria recolzar-se en prestigiosos intel·lectuals de la talla i el reconeixement de Miguel d'Unamuno, Pío Baroja, Eugeni d'Ors o Ramiro de Maeztu per donar volada al projecte però els escrits impresentables i radicals continguts en el setmanari feren que la majoria de la intel·lectualitat

⁵⁸ *La Conquista del Estado: La hora de España. La revolución en marcha*, número X, 16-V-1931, p.1.

⁵⁹ *Ibid.*, p.2.

⁶⁰ *Ibid.*, p.2.

⁶¹ *La Conquista del Estado: El peligro separatista. España una e indivisible*, número XIV, 13-VI-1931, p.1.

⁶² *La Conquista del Estado: España, sangre de Imperio*, número XII, 30-V-1931, p.1.

⁶³ THOMÀS, Joan Maria: *op.cit.*, pp.66-67.

espanyola dubtés molt de les intencions de *La Conquista del Estado* i dels seus principals impulsors. El setmanari topà per més inri amb unes autoritats republicanes molt poc disposades a ser tolerants amb una publicació de caràcter feixista. Fou per això que diversos números van ser segrestats, es prohibí la difusió del setmanari durant els mesos d'estiu de 1931 mitjançant la *Ley de Defensa de la República* i fins i tot s'actuà contra el líder del projecte, Ramiro Ledesma, que fou detingut per injúries al Govern. L'octubre de 1931 la vida de la publicació arribaria a la seva fi⁶⁴.

No hi ha dubtes sobre la influència que en la formació ideològica de Ledesma, i en la seva futura visió del feixisme, tingueren determinats intel·lectuals o corrents culturals espanyoles preexistents. En tal sentit s'ha subratllat l'influx que van exercir sobre ell personalitats com Joaquín Costa, Miguel d'Unamuno o Ortega y Gasset. Cal preguntar-se, no obstant això, si aquestes influències pogueren conduir per si mateixes al feixisme al jove Ledesma o si, contràriament, la síntesi que realitzà Ledesma del pensament d'aquells intel·lectuals i el seu desenvolupament en sentit feixista li arribà donada precisament de Giménez Caballero, antic amic personal i col·laboradors ambdós en els primers òrgans de difusió de la ideologia feixista a Espanya. Cal tenir en compte, com a conclusió, que *La Conquista del Estado* no va datar l'aparició d'un feixisme a Espanya que es podia remuntar a les reflexions de Giménez Caballero, sinó abans. Des del meu punt de vista va significar el naixement del primer moviment polític feixista pròpiament dit i aquest factor, com subratlla Ferran Gallego, permetria a Ledesma plantejar en el futur la seva primogenitura en la creació del moviment feixista espanyol⁶⁵.

3.4 Onésimo Redondo, Ramiro Ledesma i el sorgiment de les Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista

Com hem vist en el capítol anterior, Ramiro Ledesma Ramos fou l'ànima de *La Conquista del Estado*, un setmanari que començava a fonamentar, encara que amb moltes dificultats, la narrativa ideològica del feixisme espanyol. Paral·lelament a l'existència del grupuscle de Ledesma, Onésimo Redondo, un funcionari val·lisoletà llicenciat en Dret, havia format l'estiu de 1931 un grup polític de tendència feixista que es feia anomenar *Juntas Castellanas de Actuación Hispánica* (JCAH).

A través del seu particular setmanari anomenat *Libertad*, Redondo i les JCAH pretenien portar al terreny de l'acció alguns dels seus sentiments com per exemple el convenciment que Castella havia de salvar Espanya de la passivitat a la qual l'abocava el Govern republicà⁶⁶. Onésimo Redondo es tractava d'un ultradretà radical que renegava de la no confessionalitat de l'Estat, de la coeducació característica del règim de la Segona República i del dret a l'autonomisme regional. A més odiava profundament el marxisme i l'anarquisme i cridava a la mobilització popular davant del perill

⁶⁴ THOMÀS, Joan Maria: *op.cit.*, pp.68-71.

⁶⁵ GALLEGO, Ferran: *op.cit.*, pp.64-65.

⁶⁶ El lema de Redondo i les *Juntas Castellanas de Actuación Hispánica* era: «¡Castilla, salva a España!».

revolucionari que segons ell amenaçava Espanya amb la dissolució de la família i dels valors cristians tradicionals⁶⁷.

Per Redondo, el remei pels mals d'Espanya estava en el poble, és a dir en la gent treballadora, devota i honrada, i sobretot en els camperols i petits comerciants de Castella, als quals apel·lava per salvar la resta d'Espanya. El val·lisoletà glorificava la joventut i la violència per complir els seus objectius i acabar amb els seus principals enemics. Sostenia enèrgicament que «*la juventud debe ejercitarse en la lucha física, debe amar por sistema la violencia. La violencia nacional es justa, es necesaria, es conveniente. Es una de nuestras consignas permanentes la de cultivar el espíritu de una moral de violencia, de choque militar*»⁶⁸. La glorificació de Castella, de la religió, de l'agricultura i de la violència anaven, a més, acompanyades en Redondo i els pocs col·laboradors que participaven en el setmanari *Libertad* i en les *JCAH* d'un profund antisemitisme segurament adquirit pel líder castellà durant la seva formació a Alemanya.

Des dels seus inicis polítics tant Redondo com Ledesma s'havien interessat cada un de la tasca de l'altre, si bé haurien de passar encara diversos mesos abans que arribessin a un reconeixement oficial mutu. En realitat els dos líders no tenien tan en comú. Redondo era més aviat un líder conservador que dubtava força del radicalisme i el culte a la modernitat de Ledesma. Al seu torn, Ledesma, un agitador més orientat cap a l'emancipació sindical en termes nacionals de l'obrerisme espanyol, veia amb molta preocupació la religiositat i el tradicionalisme de Redondo. D'alguna manera, però, la conjuntura personal d'ambdós durant la tardor de 1931 els acabaria ajuntant. Ledesma estava desesperat, sense vies de finançament i havia perdut temporalment el seu més íntim col·laborador, Giménez Caballero, per desavinences ideològiques. Redondo travessava una situació d'aïllament a Valladolid i necessitava connectar amb la capital per donar volada a una publicació que semblava pràcticament moribunda. Tant Ledesma com Redondo es necessitaven i, per sobre de les seves diferències ideològiques, els dos líders eren, en definitiva, nacionalistes, revolucionaris autoritaris i antimarxistes i, per tant, la coalició de les seves forces respectives era d'interès comú⁶⁹.

En el penúltim número de *La Conquista del Estado* publicat el 10 d'octubre de 1931, Ledesma proclamava la constitució de les *Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista* (JONS) com a resultat de la fusió dels grups de Madrid i de Valladolid. La nova organització seria dirigida teòricament per un consell nacional però en realitat el poder romangué gairebé sempre concentrat en mans del binomi Ledesma-Redondo. Les JONS adoptaren el jou i les fletxes dels Reis Catòlics com a símbols identificadors. Com a plasmació del desig d'atreure els elements anarcosindicalistes espanyols, s'adoptà com a emblema una bandera vermella i negre inspirada en els colors llibertaris. Els lemes dels *jonsistes*, anomenats així

⁶⁷ PRESTON, Paul: *El holocausto español. Odio y exterminio en la Guerra Civil y después*, Barcelona: Debolsillo, 2013, p.87.

⁶⁸ *Libertad*, número VII, 27-VII-1931, p.1.

⁶⁹ G. PAYNE, Stanley: *op.cit.*, pp.40-43.

els membres partidaris de les JONS, serien els crits de «*Arriba España*», «*Por la Patria, el Pan y la Justicia*» i «*España: Una, Grande y Libre*»⁷⁰.

L'aparició de les JONS acabaria significat la formació de la primera organització política oficial que existí a Espanya amb l'etiqueta de nacionalsindicalista i que realment s'encomanava a la via del feixisme per assolir la conquesta del poder. El grup fou durant força temps l'únic representant de l'esquelètic feixisme espanyol d'aquests moments i com reflexionaria Ledesma el 1935 a propòsit de la unió dels dos grups, el val·lisoletà de Redondo i el madrileny de Ledesma: «*El nacimiento de las JONS significa [...] un afán de crear la propia doctrina. Quieren la unidad intangible de España. Postulan el respeto a la tradición religiosa. [...] Manifiestan su incompatibilidad radical con el marxismo. Y presentan una demanda imperiosa de revolución socio-económica y de modernidad nacional*»⁷¹. Les elevades expectatives dipositades per Onésimo Redondo i Ramiro Ledesma en les JONS no superarien però una realitat encara molt difícil de revertir. Això no obstant, la llavor del feixisme espanyol creixeria considerablement gràcies a les pràctiques polítiques i a la mobilització al carrer que introduí les JONS en els seus principals nuclis.

3.5 La definició ideològica de les JONS i la dificultat d'adquirir pes en la societat

L'organització creada l'octubre de 1931 per la unió dels cercles d'Onésimo Redondo a Valladolid i de Ramiro Ledesma a Madrid fou de caràcter netament feixista, encara que entre els dos principals líders hi hagués desavinences ideològiques i estratègiques que, de moment, es deixaven de banda per l'interès comú del projecte polític. La fusió avançà amb el predomini ideològic i polític de Ledesma sobre Redondo, i aquest factor no tardaria a evidenciar els desequilibris existents entre un duumvirat directiu que s'encarregava de definir la línia pràctica de l'organització com si fos una autèntica milícia.

El grup havia nascut amb la missió, segons ells providencial, d'evitar la propagació d'una revolució socialista que consideraven imminent i emmascarada per la República: «*Así de simple, de sencilla y dramática es la situación de España, como lo es, en resumen, la situación misma del mundo. O las flechas "jonsistas" imponen su victoria insurreccional contra el marxismo, o el triunfo de la revolución socialista es seguro*»⁷². Els jonsistes eren d'ideologia ultranacionalista i apel·laven a la joventut, a la violència i a la militarització de la societat per complir el somni de la conquesta de l'Estat. S'assegurava que les JONS no tenien cap vincle amb la Monarquia o l'Església. La seva militància havia d'estar disposada en tot moment a obeir la voluntat dels líders del partit, Ledesma i Redondo, i empunyar les armes per acabar amb una República «*liberal, burguesa y antiespañola*»⁷³ que segons ells estava promovent

⁷⁰ THOMÀS, Joan Maria: *op.cit.*, p.73.

⁷¹ LEDESMA RAMOS, Ramiro: *Obras Completas: Vol. IV (Escritos políticos)*, Molins de Rei: Ediciones Nueva República, 2004, p.11.

⁷² JONS: *Ni democracia burguesa ni marxismo*, número I, V-1933, pp.2-3.

⁷³ *La Conquista del Estado: Ante el gobierno Azaña*, número XXII, 17-X-1931, p.5.

d'amagat una «*confabulación masónica que sacrifica incluso los principios liberales que les son tan gratos ante la posibilidad de triturar con más eficacia la grandeza de la Patria*»⁷⁴.

El programa polític del moviment feixista constava de divuit punts que partien de la innegociable unitat d'Espanya. Un dels grans objectius era imposar a les persones i als grups socials espanyols el deure de subordinar-se als fins suprems de la pàtria. Es tenia respecte màxim per la tradició religiosa de la «*raça*» espanyola i en política exterior la línia a seguir seria l'expansió imperial d'Espanya i la instauració d'una política de prestigi a l'estranger. Les JONS apostarien per la substitució del règim parlamentari caduc per un règim d'autoritat, segons Redondo una «*dictadura popular*»⁷⁵, que tingués la seva base en el suport armat del partit i en l'auxili moral del poble. Gràcies a l'acció directa de l'organització s'aconseguiria l'extermini i la dissolució dels partits marxistes i separatistes considerats antinacionals i traïdors. En economia les JONS apostarien per la sindicació obligatòria i pel sotmetiment de la riquesa a les conveniències nacionals. Per sobre de tot, l'Estat nacionalsindicalista hauria de garantir a tots els treballadors espanyols el seu dret al pa, la justícia i la vida digna. La moral estaria marcada per la propagació de la cultura hispànica entre les masses i les JONS reservarien els càrrecs polítics de més alta responsabilitat a la joventut d'Espanya, espanyols dinàmics i moderns que fossin menors de quaranta-cinc anys i membres del partit.

Entre finals de 1931 i principis de 1932 la República començava a trobar les seves primeres dificultats. Tant la dreta com l'esquerra menystenien per complet l'existència d'un moviment nacionalsindicalista que llavors posseïa el monopoli del feixisme espanyol. Com més tard reconegué el mateix Ledesma «*durante todo el año 1932 la actividad de las JONS fue casi nula y repleta de complicaciones*»⁷⁶. El partit no només no aconseguia tenir l'èxit esperat sinó que s'introduiria en una espiral de baralles als carrers de la capital d'Espanya contra diversos grups encapçalats per marxistes. Aquestes trifulgues debilitarien l'organització i provocarien el primer caigut de les JONS, per Redondo el primer «*màrtir*» de la causa. A més, Ledesma, cercat per la policia, hauria d'abandonar temporalment Madrid, debilitant així el centre d'operacions del partit.

De facto, deixant de banda ara la notòria reflexió ideològica continguda als òrgans d'expressió del partit, les JONS eren un moviment diminut, amb escassa organització i poquíssims membres. Les arques del grup estaven properes a la bancarrota i la gran majoria d'industrials o terratinents que somiaven en l'abatiment del règim republicà no podien confiar en una organització que proclamava, des del punt primer del seu manifest, la instauració de la revolució nacionalsindicalista⁷⁷.

⁷⁴ *La Conquista del Estado: Ante el gobierno Azaña, op.cit.*, p.1.

⁷⁵ *Libertad*, número XXXVIII-XL, 29- II-1932, p.1.

⁷⁶ LEDESMA RAMOS, Ramiro: *¿Fascismo en España?, Sus orígenes, su desarrollo, sus hombres*, Almuzara, 1935, p.78.

⁷⁷ PALACIOS, Jesús: *op.cit.*, pp.31-45.

L'agost de 1932 un grup de militars dirigits per José Sanjurjo prepararen de forma molt precipitada un cop d'Estat contra la República. Ledesma considerava l'aixecament com l'intent reaccionari d'una elit militar conservadora l'objectiu dels quals era recuperar els seus antics privilegis arrabassats per la República. Després de dubtar i dubtar, Ledesma decidí mantenir-se al marge. Redondo, contràriament, va creure en la possibilitat, un cop el sollevament hagués triomfat, d'establir una dictadura nacional en la qual sempre havia somiat i va prendre un paper actiu però no principal en la conspiració. El fracàs final del primer cop contra la República, mal preparat i sense prou adhesió civil i militar, va propiciar una onada de detencions en les files jonsistes. Els seus membres foren perseguits, acusats, amb fonaments o sense, de participar presumptament en el cop pro monàrquic que Sanjurjo havia llençat des de Sevilla. Els efectes que provocaria el cop d'Estat de Sanjurjo per l'organització jonsista serien extremadament perjudicials. Ledesma fou detingut injustament i passà unes tres setmanes a la presó. Redondo s'amagà a Portugal davant la seva vinculació amb la «sanjurjada» i no tornaria a Espanya fins a l'octubre de 1933.

Després del sotrac de l'agost de 1932, el pas del temps faria que les aigües es calmessin per unes JONS molt debilitades per l'absència dels seus líders. D'alguna manera, allò que va donar més presència al grup, el que va permetre el seu creixement com a organització i l'expansió territorial pel país, fou el llançament, el maig de 1933, de la revista *JONS* que seria l'òrgan de difusió del partit. Amb una periodicitat mensual i finançada gràcies a José María de Areilza, Lequerica i als cercles de *Renovación Española* (R.E), *JONS* va permetre que el grup nacionalsindicalista fos conegut al llarg del país, rebent així unes més que necessàries col·laboracions i adhesions. A la ciutat de València les files jonsistes llançaren un setmanari anomenat «*Patria Sindicalista*», a Santiago de Compostela «*Unidad*» i a Saragossa el de més tirada, «*Revolución*». Fora de Madrid i Valladolid, l'organització començava a crear petits nuclis de seguidors a ciutats espanyoles importants com Barcelona, Bilbao, Salamanca, Palència o La Corunya⁷⁸.

En aquesta relativa recuperació del partit durant els primers mesos de 1933, amb una militància encara fonamentalment juvenil i universitària, les JONS van dirigir les seves accions cap a la subversió pública i violenta. Sostenien sobre la línia a seguir d'aquests moments que «*El partido insurreccional será, si, un partido; es decir una disciplina política; pero contra los partidos. Requiere y necesita un carácter totalitario para que su actitud de violencia aparezca lícita y moral. Nuestra violencia se encamina contra los grupos que deshacen, que desconocen o niegan la unanimidad de los valores nacionales supremos*»⁷⁹. En realitat la violència generalitzada de les JONS contra el sistema republicà es va traduir en enfrontaments amb estudiants d'esquerres, socialistes i comunistes i alguna acció de renom com l'assalt al local de la «*Asociación de Amigos de la Unión Soviética*» el juliol de 1933. El partit, en l'àmbit

⁷⁸ THOMÀS, Joan Maria: *op.cit.*, pp.72-73.

⁷⁹ *JONS*, número III, 3-VIII-1933, p.1.

electoral, no es va obrir cap porta i encara que intentaren presentar-se als comicis de novembre de 1933 a ciutats com Valladolid i Càceres, van acabar desistint.

Les JONS d'aleshores, si continuava aquesta conjuntura, estaven destinades a desaparèixer. Durant els dos primers anys d'existència, el nacionalsindicalisme espanyol només s'havia convertit en el grup hegemònic de les desenes de grupuscles polítics extraparlamentaris de signe extremista dreta que pul·lulaven pel país. La incapacitat pràctica de les JONS durant els darrers mesos de 1932 i principis de 1933 és recollida unànimement per la majoria d'historiadors experts en el feixisme espanyol. Cap líder polític jonsista semblava posseir en aquest context el menor coneixement de les qüestions econòmiques. Tampoc es desenvolupà un verdader programa sindicalista. Els líders del partit, Ledesma i Redondo, actuaven per impulsos personals i moguts pel somni de compliment d'uns objectius tant apassionats com il·lusoris. En proclamar la revolució econòmica les JONS es guanyaren l'enemistat, encara que amb petites excepcions, dels partits de la dreta conservadora. L'ultranacionalisme jonsista els separava massa de l'esquerra organitzada. Per complir els seus objectius, les JONS no feien els necessaris esforços per unir-se amb la dreta ni tampoc renunciaven a menystenir els partits de centre. Com afirma Payne en una de les seves obres: «*No era extraño, entonces, que casi nadie se preocupase por ellos. Su única posibilidad de éxito parecía basarse en una catástrofe nacional*»⁸⁰. Les JONS haurien d'esperar un nou context per abordar la seva reconstrucció i el somiat assalt al poder.

4. La revitalització del feixisme a Espanya durant l'any 1933

A partir de la tardor de 1933, si no abans, es començà a evidenciar que el raquític panorama del feixisme espanyol estava destinat a reinventar-se. Sobretot si aquest volia continuar tenint una presència, encara que fos moderadament relativa, en la societat espanyola d'aleshores. Com hem vist, malgrat que molts partits polítics de dreta havien adoptat una fraseologia de tipus feixista, només les JONS eren un moviment plenament orquestrat per al compliment d'aquests postulats. El partit de Ledesma i Redondo continuava, però, en una posició marginal, els seus membres seguien sent un reduït grup d'activistes dispersos en algunes ciutats i l'òrgan de difusió del partit amb prou feines es podia finançar. Les pretensions dels principals líders de què les JONS representessin l'única organització feixista que la dreta autoritària tingués en compte van acabar sent una autèntica quimera. El partit necessitaria un gran canvi i un nou context dins el sistema republicà per poder tornar a plantejar l'anhelada revolució nacionalsindicalista i, sobretot, per dotar-se de la necessària popularitat per poder fer créixer el moviment.

Des d'inicis de 1933, es van produir una sèrie de moviments per organitzar un nou partit feixista, amb molts més recursos i amb personatges de major projecció pública dels que fins ara hem anat citant. José Antonio Primo de Rivera i la seva organització *Falange Española* (F.E) es va anar

⁸⁰ G. PAYNE, Stanley: *op.cit.*,p.43.

convertint de manera progressiva en el centre polític del feixisme espanyol. Fou la seva posada en escena el que faria que el moviment feixista espanyol experimentés una escalada social de dimensions difícils d'imaginar en el context dels primers anys de la República.

És imprescindible, si volem entendre el feixisme espanyol des d'una perspectiva prou àmplia, analitzar amb profunditat la figura de José Antonio Primo de Rivera. També, com fou possible que a través del seu partit polític, unit pocs mesos després amb unes JONS molt debilitades, i del bagatge ofert per personalitats com Sánchez Mazas, Manuel Delgado Barreto, Juan Aparicio López, Ruiz de Alda o el mateix Ledesma, s'aconseguís la revitalització d'un moviment feixista que semblava molt proper a la desaparició.

4.1 José Antonio Primo de Rivera, El Fascio i el Movimiento Español Sindicalista

José Antonio Primo de Rivera, fill primogènit del dictador Miguel Primo de Rivera, va néixer a Madrid l'any 1903. Advocat de professió, José Antonio va ser educat a cavall entre les tendències militaristes i autoritàries del seu pare i les ensenyances catòliques professades per la seva mare i el seu entorn més familiar. Solter, home de món, capaç de parlar i escriure en anglès i francès i dotat d'innegables dots d'oratória, va ser conduït a l'esfera pública per la defensa a ultrança de la figura política del seu pare. A més, la seva ambició personal i el convenciment de què podia tenir un paper crucial en l'Espanya que, segons ell, es desmembrava, també van ser factors prou importants perquè José Antonio s'acabés decidint per fer el salt a la política⁸¹.

José Antonio Primo de Rivera era un ultradretà adinerat, marcat per les obres de Sorel i Ortega y Gasset, que renegava profundament de la figura d'Alfons XIII pel tracte que havia acabat dispensant al seu pare. Després del fugaç pas per la *Unión Monárquica Nacional* (UMN), partit polític successor de la UP i amb el qual José Antonio s'estrenà en política, va ser seduït pel projecte feixista que estava erigint Benito Mussolini a Itàlia i començà a simpatitzar amb una ideologia que creia que per triomfar a Espanya s'havia d'adaptar necessàriament al context particular de cada societat.⁸²

Mentre la coalició d'esquerres que governava la República trontollava pel fracàs de les seves reformes i les dretes progressaven en la seva reorganització amb la creació de la *Confederación Española de Derechas Autónomas* (CEDA), el primer moviment de José Antonio per potenciar el feixisme espanyol fou la participació activa en la creació el 16 de març de 1933, en coincidència amb el tercer aniversari de la mort del seu pare, del periòdic *El Fascio*. Amb el llançament del periòdic es tractava de crear un espai de debat que aglutinés a ideòlegs capaços de divulgar les doctrines feixistes entre el gran públic i mobilitzar l'opinió del país en favor d'un feixisme nacional i catòlic, hereu de la dictadura de Miguel Primo de Rivera. L'aventura d'*El Fascio* va ser d'alguna manera un concurs dels participants a

⁸¹ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: *op.cit.*, pp.165-167.

⁸² *Ibid.*, pp.165-169.

encapçalar aquesta tendència ideològica a Espanya, ja que al marge de José Antonio també hi participaren personalitats de la talla de Ramiro Ledesma, Sánchez Mazas, Juan Aparicio o Delgado Barreto⁸³.

La publicació tingué una existència molt curta i només es va publicar un únic número abans que el Govern republicà la confiscés. Aquesta confiscació segons autors com González Calleja⁸⁴ o Ian Gibson⁸⁵ fou autènticament desproporcionada i fins i tot generà un gran greuge entre els principals participants. De totes maneres, la publicació havia servit a José Antonio Primo de Rivera per exposar les seves primeres idees sobre el feixisme i la violència. En una d'aquestes primeres reflexions teòriques feixistes, José Antonio sostenia que «*El fascismo no es una táctica -la violencia-. Es una idea - la unidad-. Frente al marxismo, que afirma como dogma la lucha de clases, y frente al liberalismo, que exige como mecánica la lucha de partidos, el fascismo sostiene que hay algo sobre los partidos y sobre las clases, algo de naturaleza permanente, trascendente, suprema: la unidad histórica llamada Patria*»⁸⁶.

D'alguna manera, José Antonio cada cop estava més familiaritzat amb els mitjans de conquesta de poder que havia fet servir Mussolini a Itàlia. També admirava amb vehemència un Adolf Hitler que acabava de ser escollit canceller d'Alemanya. En les seves argumentacions sobre l'ús de la força, José Antonio acostumava a emprar la teoria de la rebel·lia contra un règim republicà que, segons ell, era tirànic i antinacional. Estava convençut que l'Església catòlica beneiria la violència justa contra la República: «*La violencia no es censurable sistemáticamente. Lo es cuando se emplea contra la justicia. Pero hasta Santo Tomás, en casos extremos, admitía la rebelión contra el tirano. Así pues, el usar la violencia contra una secta triunfante, sembradora de la discordia, negadora de la continuidad nacional y obediente a consignas extranjeras ¿por qué va a descalificar el sistema que esa violencia implante?*»⁸⁷. Certament, Primo de Rivera no participava de la fascinació irracionalista de la violència que manifestaven Ledesma o Redondo. Acceptava el seu ús, però li repugnava la violència sense motiu i confiava molt més en la capacitat persuasiva del discurs i l'estil. El feixisme del José Antonio d'aquests moments estava encara molt marcat per la política autoritària que havia seguit el seu pare durant 1923-1930. El dinamisme revolucionari i nacionalsindicalista que reclamaven per Espanya Ledesma i Redondo des de les JONS encara estava força lluny de ser compaginable amb els postulats del José Antonio Primo de Rivera d'aleshores.

El següent pas de José Antonio, després del fracàs que acabà representant *El Fascio*, va ser emprès durant la primavera-estiu de 1933. L'objectiu del líder madrileny fou ara organitzar el seu primer grup polític de tipologia clarament feixista. Amb l'ajuda d'Alfonso García Valdecasas i Sánchez

⁸³ THOMÀS, Joan Maria: *op.cit.*, pp.78-83.

⁸⁴ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: *op.cit.*, p.165.

⁸⁵ GIBSON, Ian: *En busca de José Antonio*, Madrid: Aguilar, 2008, pp.56-62.

⁸⁶ Carta de José Antonio Primo de Rivera a Juan Ignacio Luca de Tena, cit. per ABC, 22-III-1933.

⁸⁷ *La Nación*, 13-III-1933, p.3.

Mazas, José Antonio va fundar el *Movimiento Español Sindicalista* (MES). En el manifest del partit, publicat el 27 de juliol de 1933, José Antonio proclamava l'ús de la violència «*necesaria, humanitaria, cruda y caballeresca que toda política quirúrgica requiere*»⁸⁸. Amb un esperit juvenil de milícia i un discurs contrarevolucionari i conservador, el MES significà una etapa més en el procés de maduració de la dreta radical espanyola. El partit, reconegut com a feixista, adoptaria des de bon inici un discurs bel·licós, catastrofista i antiliberal que actualitzava bona part dels postulats del pensament contrarevolucionari vuitcentista espanyol⁸⁹.

Una de les grans dificultats que el nou moviment va haver de superar fou la recerca de finançament. Els fons necessaris perquè el partit pogués sobreviure els acabà proporcionant *Renovación Española*, grup polític que finançava també les JONS i que estava molt interessat a continuar promovent grups antirepublicans d'ultradreta que tinguessin un afany combatiu contra el sistema. Amb la firma de l'anomenat *Pacto de El Escorial*, l'extrema dreta monàrquica i els membres obertament feixistes del MES oficialitzaren la seva vinculació i cooperació. El document plantejava tot un projecte de reestructuració de l'Estat en forma totalitària, destacant els trets ideològics comuns en ambdós moviments com el nacionalisme, el corporativisme, la unitat indivisible de la pàtria i el catolicisme militant. En el punt desè s'indicava, en un reconeixement explícit a José Antonio, que «*la violencia es lícita al servicio de la razón y de la justicia*»⁹⁰. La unió temporal entre el nucli feixista del MES i el sector ultradretà alfonsí fou providencial perquè José Antonio pogués fer prendre volada al moviment.

El darrer pas de José Antonio Primo de Rivera per potenciar definitivament el moviment feixista del MES, abans de la fundació de *Falange Española*, va ser la decisió de viatjar a Roma per entrevistar-se amb el *Duce* i altres líders del *Partit Nacional Feixista* (PNF). Gestionà el viatge i la trobada a través de l'ambaixada italiana i fou atès breument i en persona per Mussolini, segurament tant per ser el fill del dictador al qual ja havia rebut el 1923 com per l'interès que li despertava el nou projecte feixista espanyol.

És força probable que l'aspiració de José Antonio fos convertir-se en el màxim candidat a liderar el projecte feixista a Espanya. El madrileny ho intentaria utilitzant l'impacte mediàtic que li proporcionà la reunió amb el *Duce*, a qui probablement també sol·licità consell sobre la constitució del futur partit. De totes maneres, deu dies després de la reunió amb Mussolini, se celebraria el conegut míting del teatre de la Comèdia. Aquest important acte significà la primera gran cerimònia política del moviment i s'acabaria traduint en una refundació total del partit que es passaria a anomenar en endavant *Falange Española*⁹¹.

⁸⁸ Manifest del MES («Feixisme Espanyol»), cit. per González Calleja, 2011, p.166.

⁸⁹ GALLEGO, Ferran: *op.cit.*, pp.64-71.

⁹⁰ Pacte del Escorial del 22-VIII-1933, cit. per Payne, 1997, p.53.

⁹¹ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: *op.cit.*, pp.166-168.

4.2 La fundació de Falange Española al teatre de la Comèdia de Madrid

En la conversió del *Movimiento Español Sindicalista* en *Falange Española* no es pot obviar de cap manera el míting celebrat el 29 d'octubre de 1933 al teatre madrileny de la Comèdia. D'alguna manera fou a partir d'aquest important acte polític que el moviment de José Antonio començà a popularitzar-se entre els grupuscles espanyols de dreta i ultradreta. La gran cerimònia feixista fou iniciada per García Valdecasas que encetà la seva intervenció amb una violenta proclama on sostenia que «*se ha dicho que esto es un acto fascista, y yo digo que, en siendo españolísimo, que le llamen lo que quieran. Que, con lo fascista, que es una experiencia extranjera, podremos tener todas las afinidades y todas las coincidencias que en un futuro resulten; pero que nosotros, españoles, no queremos vivir de fórmulas extranjeras*»⁹².

L'acte del teatre de la Comèdia fou presenciat per unes 2.000 persones, la majoria estudiants admiradors de José Antonio Primo de Rivera, sense faltar a la cita els jonsistes, els legionaris d'Albiñana, monàrquics alfoncins de RE, militars com José Enrique Varela, requetès carlins o el mateix Ledesma. Després dels impropis inicials de Valdecasas contra la República, Azaña o Macià, va prendre la paraula Ruiz de Alda que no dubtà ni un instant en tractar els membres dels partits d'esquerra com a «*enemigos en estado de guerra*»⁹³ i criticar que la implantació de la República, en lloc de significar una autèntica revolució nacional, havia sigut un «*atracó antinacional*»⁹⁴. El famós aviador espanyol afirmava que «*la revolución no se ha hecho y fatalmente tiene que hacerse. Vamos camino de la anarquía y tendrá que venir una reacción, una revolución que tendrá el carácter de reacción. La hará el proletariado o la haremos nosotros*»⁹⁵ i arribava a la conclusió, després de sol·licitar un agermanament entre tots els obrers sindicalistes, que els joves d'Espanya s'havien de llençar a la reconquesta d'Espanya per dotar-la de la personalitat històrica que havia perdut.

Dels tres oradors el que va ser més consistent i aplaudit, qui tingué el discurs feixista més elaborat fou José Antonio Primo de Rivera, l'últim en intervenir. La ponència del madrileny començà amb la crítica de l'Estat liberal democràtic i del sistema capitalista. Sostingué sobre la columna vertebral del sistema, el sufragi, que era aquest la «*farsa de las papeletas entradas en una urna de cristal, que tenía la virtud de decirnos en cada instante si Dios existía o no existía, si la verdad era la verdad o no era la verdad, si la Patria debía permanecer o si era mejor que, en un momento, se suicidase*»⁹⁶.

Després d'afirmar que el socialisme havia nascut com una reacció legítima contra l'esclavitud liberal però que s'havia acabat esgarriant amb la interpretació materialista de la Història, i en una evident justificació de l'ús de la violència defensiva, José Antonio Primo de Rivera pronuncià la part del seu discurs més incendiària i la que fou més reproduïda en els mitjans de comunicació del moment:

⁹² Intervenció de García Valdecasas a l'acte del Teatre de la Comèdia, 29-X-1933, cit. per Thomàs, 2011, p.83.

⁹³ Intervenció de Ruiz de Alda a l'acte del Teatre de la Comèdia, 29-X-1933, cit. per Thomàs, 2011, p.84.

⁹⁴ *Ibid.*, pp.85-86.

⁹⁵ *Ibid.*, p.87.

⁹⁶ Intervenció de José Antonio Primo de Rivera a l'acte del Teatre de la Comèdia, 29-X-1933, cit. per Thomàs, 2011, p.86.

«No nos detengamos ante la violencia [...] ¿Quién ha dicho que cuando insultan nuestros sentimientos, antes de reaccionar como hombres, estamos obligados a ser amables? Bien está, sí, la dialéctica como primer instrumento de comunicación. Pero no hay más dialéctica admisible que la dialéctica de los puños y de las pistolas cuando se ofende a la justicia o a la Patria»⁹⁷. D'alguna manera José Antonio admetia que la violència, si s'emprava amb un fi justificat, era una via tant o més licita que l'acció parlamentària. Si segons ell s'atacava a la raó, la justícia o a la Pàtria la «dialéctica de los puños y las pistolas» constituïa l'última sortida per superar un diàleg civilitzat que havia estat esgotat després d'anys d'interminables fracassos⁹⁸.

En la part final de la seva intervenció, José Antonio va proclamar que, per acabar amb un món en ruïna moral i on Espanya no era absent d'aquesta decadència i divisió, es fundava un moviment destinat a posar remei a tots els desastres de la societat. Sobre el partit s'afirmà que «casi podríamos decir que es un antipartido, sépase desde ahora, que no es de derechas ni de izquierdas. Porque, en el fondo, la derecha es la aspiración a mantener una organización económica, aunque sea injusta, y la izquierda es, en el fondo, el deseo de subvertir una organización económica. [...] La Patria es una unidad total, en que se integran todos los individuos y todas las clases; la Patria no puede estar en manos de la clase más fuerte ni del partido mejor organizado. La Patria es una síntesis, trascendente, una síntesis indivisible, con fines propios que cumplir»⁹⁹.

La idea general dels tres ponents que van intervenir en l'acte del teatre de la Comèdia era evident: el nou moviment naixia davant d'una Espanya debilitada i decadent, contraria a l'esplendor dels temps dels Reis Catòlics i del descobriment d'Amèrica, i que havia de ressorgir a través de la lluita implacable contra els enemics interns. El nou Estat, a través del partit, hauria de ser capaç de protagonitzar una revolució nacional que integrés les regions i les classes al servei d'una nova fe; la d'una Pàtria ressorgida que tornés a ser forta en el món i en la qual imperés la justícia social. El projecte del partit doncs era doble, nacional i social. Amb ell Espanya recuperaria l'esplendor perduda, la que havia tingut en el passat imperial, quan regnava la unitat per sobre de tot. I si per aconseguir aquesta fita era necessària l'aplicació de la violència, el partit la utilitzaria sense vacil·lacions¹⁰⁰.

Les repercussions de l'acte de la Comèdia no es feren esperar entre uns grups d'esquerra espanyols molt preocupats amb el possible avenç del feixisme. L'actitud més agressiva la mostraren però els anarcosindicalistes que a través del seu òrgan de difusió, CNT, respongueren a la crida a la violència que havia professat José Antonio Primo de Rivera amb el seu discurs del 29 d'octubre de 1933. En el manifest cenetista es deia clarament: «Señores fascistas. Se impondrá, sí, la dialéctica de las pistolas. O se hará la revolución; vamos a una guerra civil de la que nadie sabe lo que saldrá. Todo menos que consentir un régimen fascista en la España que sale de un pasado y de un presente bárbaro para él, para instaurar

⁹⁷ Intervenció de José Antonio Primo de Rivera a l'acte del Teatre de la Comèdia, 29-X-1933, cit. per Thomàs, 2011, pp.88-89.

⁹⁸ GALLEGO, Ferran: *op.cit.*, pp.65-72.

⁹⁹ Intervenció de José Antonio Primo de Rivera a l'acte del Teatre de la Comèdia, 29-X-1933, cit. per Thomàs, 2011, p.86.

¹⁰⁰ THOMÀS, Joan Maria: *op.cit.*, pp.84-86.

regímenes de paz y amor, de solidaridad y de libertad. [...] El pueblo se enfrentará en una gesta prepotente contra las hordas cavernarias, contra el rebrote dictatorial, contra las milicias de reyes, emperadores y cancilleres, representantes de los últimos reductos internacionales del capitalismo y del Estado»¹⁰¹.

El 2 de novembre, només quatre dies després de l'acte, el *Movimiento Español Sindicalista*, va canviar el seu nom per *Falange Española* en referència a l'antiga unitat de combat de Macedònia. El nou partit falangista es va disposar a actuar immediatament contra les organitzacions marxistes, els simpatitzants socialistes i els anarcosindicalistes. *Falange Española* s'inserí gairebé inevitablement en una espiral de violència i de baralles al carrer que generà forts disturbis sobretot a Andalusia.

Poc després, José Antonio Primo de Rivera aconseguiria l'acta de diputat per Cadis en les eleccions del 19 de novembre de 1933. D'aquesta manera, es convertia en el virtual vencedor de la carrera per l'obtenció del lideratge del feixisme espanyol. Encara i així, la seva organització acabada de refundar estava constituïda per una amalgama de difícil conciliació formada per monàrquics conservadors, oficials retirats per la *Ley Azaña*, antics membres de la *UP*, reaccionaris d'Albiñana, joves estudiants de classe mitjana i «*señoritos*» de classe alta admiradors de la retòrica joseantoniana. A més, tot i els esforços de José Antonio per donar contingut polític al moviment, la ideologia del partit es mantingué durant uns mesos poc diferenciada de l'autoritarisme i de l'exaltació espanyolista característica dels partits conservadors¹⁰².

Falange Española encara estava molt lluny de comptar amb un corpus ideològic clar i consistent com el que posseïen unes JONS que acabaven de complir els dos anys de vida. La solució més lògica era una unió entre ambdós grups feixistes que ja des de l'estiu de 1933 sospesaven tant Ledesma com José Antonio i que només les batudes policials de la *Dirección General de Seguridad* (DGS) havien ajornat en el temps. *Falange Española* i les JONS es necessitaven mútuament per sobreviure, ara bé l'hora de la fusió encara es faria esperar uns mesos més.

4.3 La Falange Española inicial i la inserció en la senda de la violència

L'aparició de la *Falange Española* en el panorama polític espanyol, a diferència de les JONS, va coincidir amb un moment teòricament molt més propici de la història de la Segona República. El triomf a les eleccions de novembre de 1933 d'*Acción Popular-Confederación Española de Derechas Autónomas* de Gil Robles, associades després en el Govern amb el Partit Radical d'Alejandro Lerroux, va significar el desallotjament del poder de la unió republicana-socialista que havia dirigit la vida política espanyola des del 14 d'abril de 1931. L'aparició de la qui amb el temps es convertiria en l'organització feixista espanyola més important, va coincidir amb el triomf d'una dreta que s'havia aliat amb les opcions polítiques de centredreta. Això no obstant, ni Gil Robles ni la CEDA assoliren el govern, ja que el

¹⁰¹ CNT, 13-XI-1933, p.1; ABC, 14-XI-1933, pp.19 i 27-28.

¹⁰² GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: *op.cit.*, pp.168-172.

president de la República, Niceto Alcalá Zamora, conscient que el cedisme era una clara amenaça per a la República i per la democràcia, encarregà la formació de govern a Lerroux, màxim dirigent d'un partit polític que havia tingut bastants menys vots que la CEDA¹⁰³.

El camí emprès pels membres del nou partit feixista, els anomenats falangistes, començà doncs en un ambient de contrareforma, de retrocés dels avenços reformistes del primer bienni republicà. Aquest context que teòricament hauria d'haver afavorit a la Falange va acabar resultant tot el contrari, ja que la pressió antifeixista que existia en la societat espanyola d'aleshores era profundament hostil al nou partit que havia fundat José Antonio. Aquesta mateixa pressió que també havia impedit a la CEDA formar govern, la sentí en carn pròpia i de manera violenta i brutal una Falange que topà amb el Partit Socialista Obrer Espanyol (PSOE), la CNT-FAI i el Partit Comunista d'Espanya (PCE) com a acèrrims enemics¹⁰⁴.

Els falangistes van trobar ràpidament la resposta a la pressió exercida per l'extrema esquerra i els mitjans per desenvolupar les seves tàctiques de lluita en basaren en l'enfrontament directe a través de les associacions professionals d'estudiants. La violència falangista, inseparable dels patrons de conducta del feixisme europeu, es va anar convertint en un dels mites de la pràctica política del partit. Molt il·lustratiu seria que en el formulari d'ingrés al moviment que es presentava als possibles afiliats se'ls preguntés si «*tiene bicicleta*» en clara al·lusió a la disponibilitat d'aquests d'armes de foc.

De mica en mica, el partit va anar divulgant una pedagogia de la pistola introduïda als joves afiliats per militars reaccionaris retirats com Ruiz de Alda, Rodríguez Tarduchy, Emilio Alvargonzález, José Luna o Alfonso Zayas. La instrucció militar oferta per aquests antics professionals de l'Exèrcit estava destinada a tots els membres del partit, des dels càrrecs dirigents fins als nous afiliats, i es basà en l'assoliment profund d'unes tàctiques pròpies de la lluita de carrer organitzada en milícies¹⁰⁵.

El primer gran desplegament propagandístic de la Falange hagué d'esperar a finals de l'any 1933 amb motiu de la venda del primer número del setmanari *F.E.* En aquesta primera tirada s'oferia al lector els punts principals del partit on, abans de res, es deia que «*España no es un territorio, ni un agregado de hombres y mujeres; España es, ante todo, una unidad de destino; una realidad histórica*»¹⁰⁶. A continuació es criticaven obertament les «*disgregaciones de España*»¹⁰⁷ al mateix temps que s'oferien els camins del remei per aquests mals. També es reclamava el paper preponderant que havia de tenir

¹⁰³ GALLEGO, Ferran: *op.cit.*, pp.181-190.

¹⁰⁴ MORENTE, Francisco i GALLEGO, Ferran: *op.cit.*, pp.301-302.

¹⁰⁵ GALLEGO, Ferran: *op.cit.*, pp.182-188.

¹⁰⁶ *FE*, número I, 7-XII-1933, pp.6-7.

¹⁰⁷ *Ibid.*, pp.6-7.

l'Estat com a entitat suprema de la Pàtria, la supressió dels partits polítics, la superació de la lluita de classes i es definia la conducta i l'espiritualitat que havia de tenir tot espanyol.

L'acte de fundació de *F.E.* fou un acte de propaganda en si mateix i ben aviat va ser acompanyat d'una profusió d'accions violentes aplicades per l'esquerra radical contra els joves venedors del setmanari. L'espiral de violència s'estengué irrefrenablement sobre els indrets més centrals de la capital d'Espanya com Atocha, la Puerta del Sol o Cuatro Caminos. La mort de Francisco de Paula Sampol Cortés; membre del *Sindicato Español Universitario* (SEU), en un d'aquests tiroteigs amb les joventuts socialistes va donar per encetada la litúrgia falangista dels «caídos»¹⁰⁸. José Antonio Primo de Rivera reaccionaria a aquesta conjuntura autoritzant les represàlies contra tots els venedors de diaris comunistes, socialistes i anarquistes de la capital.

Durant els mesos d'hivern de 1933, José Antonio va manifestar en privat el seu penediment; després de la voràgine violenta que s'havia estès per les aules i els carrers de la capital, d'haver fundat un partit molt poc diferenciat de la dreta tradicional i inseparable de les accions violentes. A més, *Falange Española* políticament estava molt desvalguda entre una extrema dreta que no ocultava les seves intencions manipuladores i una esquerra radicalitzada i implacable després de la derrota a les urnes el novembre de 1933. Per més inri, al líder de la Falange li plovién les crítiques entre uns sectors alfoncins que finançaven el seu partit i que li retreien que llencés indiscriminadament els joves del seu moviment a l'acció violenta i la mort.

Semblava evident que la debilitat de la Falange es feia palesa en la seva incapacitat de defensar-se de la violència de l'esquerra. Fins i tot Ledesma es mostrava crític amb la defallida que estava produint-se en el nou moviment feixista i escrivia que «*no podemos adherirnos a la bandera del marqués de Estella, aunque lo declaramos persona grata, magnífica y valiosa. Hemos nacido para batallas diferentes[...] Somos mucho más exigentes en la acción, en el ataque y en el fervor nacionalsindicalista*»¹⁰⁹.

No obstant això, l'expansió de Falange es va produir precisament en funció d'aquesta debilitat perquè permetia presentar el falangisme com l'objectiu principal de la violència esquerrana i, per tant, com el vertader grup que s'enfrontava al perill del marxisme i la revolució. Si bé és cert que la força real del moviment falangista no corresponia amb la posició autèntica que gaudia en el panorama polític espanyol, el partit va anar adquirint una consistència simbòlica i una popularitat sense precedents pel que al feixisme espanyol es refereix. Com afirma Ferran Gallego, José Antonio va poder construir una mitologia de «*la muerte como un acto de servicio*»¹¹⁰ que dotaria de prestigi a un partit encara escàs d'efectius però molt potent en l'imaginari de la dreta per la seva defensa a ultrança dels

¹⁰⁸ *FE*, número III, 18-1-1934, pp.6-7.

¹⁰⁹ *JONS*, número VI: *Las JONS no se desvián-Ante la desviación FE*, 6-XI-1933.

¹¹⁰ GALLEGO, Ferran: *op.cit.*, p.187.

valors de la Pàtria, i considerat des de l'esquerra com l'organització feixista espanyola per antonomàsia.

Fou en aquest precís context de creixement de Falange quan Ramiro Ledesma, conscient que era absurd que els sectors alfonsins seguissin finançant alhora a dos grups de tipologia feixista i que aquests tard o d'hora escollirien el grup de José Antonio, decidí vincular les JONS amb el partit de José Antonio. El moviment nacionalsindicalista de Ledesma havia d'aprofitar l'expansió considerable de Falange, la visibilitat d'uns objectius més potents, els vincles que tenia amb l'Exèrcit i la condició de grup feixista hegemònic afirmada tant pels grups d'esquerra com de dreta. En les darreres setmanes de 1933, la unificació entre les JONS i *Falange Española* ja era per Ledesma i Redondo quelcom irreversible. Més aviat quelcom providencial¹¹¹.

4.4 La unificació de Falange Española i les JONS

Després de veure com *Falange Española* ocupava de manera progressiva el paper hegemònic que havia tingut fins aleshores les JONS pel que feia al moviment feixista espanyol, Ramiro Ledesma va organitzar la direcció del seu partit tot preparant-la per a la decisió inajornable que era unir-se amb el nucli falangista de José Antonio. Ledesma i les JONS havien continuat insistint des de principis de 1933 en els plantejaments nacionalistes-revolucionaris, en l'organització d'un Estat sense conflictes i protegit per un «*verdadero sindicalismo*», en la superació del sistema liberal i democràtic i en la necessitat de fundar un ordre corporatiu, autoritari i patriòtic orientat cap al compliment dels postulats del feixisme¹¹².

Dos anys després de la seva fundació, existia en el partit de Ledesma una estructura de comandament ferma que superava l'antic Triumvirat Executiu de 1931. La incorporació en el Consell Nacional de les JONS de personalitats importants com Álvarez de Sotomayor, Emiliano Aguado o Ildelfonso Cabrera; tots ells jonsistes compromesos des dels inicis del moviment, no només tenia a veure amb la necessitat de gestionar més eficientment el partit sinó, sobretot, d'encaminar el moviment cap a la fusió amb la Falange.

D'alguna manera el context feia evident que per ambdues organitzacions havia arribat l'hora de la unificació. La disposició d'un curt recorregut en solitari en un moment on la dreta estava en auge havia permès a la Falange gaudir d'una clara avantatge en nombre d'afiliats. Ara bé, les JONS oferien major claredat en les seves idees, una tradició de combativitat pel feixisme que es remuntava als primers dies de la República, així com la capacitat estratègica i el prestigi intel·lectual del qual podien presumir personatges com Ledesma, Giménez Caballero, Redondo o el periodista Juan Aparicio.

¹¹¹ GALLEGO, Ferran: *op.cit.*, pp.187-188.

¹¹² GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: *op.cit.*, pp.207-209.

Resultava gairebé impossible que hi hagués espai per les dues organitzacions en l'àrea del feixisme espanyol. Amb una extrema dreta abarrotada d'organitzacions de masses que manifestaven les seves simpaties per les solucions antidemocràtiques, només una de les dues opcions feixistes majoritàries seria capaç de prosperar. Ledesma, conscient d'aquest fet, encara que havia menystingut i reduït Falange a una petita cort joseantoniana, sabia que la dreta sentia molta més empatia per un falangisme que encara semblava modelable als interessos del conservadorisme espanyol. En el moment d'escollir, les JONS serien rebutjades per una Falange molt més estesa socialment i amb menys semblança revolucionària¹¹³.

Per a José Antonio Primo de Rivera, els seus col·laboradors i hom que somiés en la consolidació de la unitat feixista a Espanya, la unificació era també estrictament necessària. El màxim dirigent de la Falange era conscient de la capacitat teòrica i estratègica de Ledesma i dels membres de les JONS en general. Sobretot tenia molt clara la impossibilitat d'obrir l'horitzó del feixisme espanyol si no es realitzava el projecte d'unitat feixista-nacional que s'havia produït a països com Itàlia o Alemanya. La Falange disposava a més del suport econòmic de sectors que les JONS no tenien. Gaudia de dos diputats a les Corts, fenomen que també representava una esplèndida plataforma de propaganda i una corporació d'existència política. Les JONS ni tan sols havien sigut capaces de construir llistes en les passades eleccions, encara que havien proclamat ja des del moment de la seva fundació que no anaven a menysprear la via electoral. A diferència de Ledesma, la popularitat de José Antonio li havia servit per integrar-se en una candidatura de la dreta, cosa que el dotava de prestigi i reputació¹¹⁴.

Les circumstàncies eren molt favorables a la Falange. En cas de no recórrer a la unificació, la crisi de les JONS podia convertir-se en el tancament dels seus òrgans de propaganda, la clausura dels seus locals i la dispersió de la seva militància com ja havia succeït l'any 1931 sense que llavors existissin competidors directes.

Foren les JONS, qui tenien més a guanyar, les que acceptaren una fusió que es va fer oficial el 15 de febrer de 1934 després d'un intens Consell Nacional jonsista. La seva fraseologia i els seus símbols van ser incorporats a la nova Falange, així com el compromís, imprescindible per Ledesma, que s'adherís a l'ideari polític del partit la necessitat d'adoptar una línia revolucionària en tot allò que es relacionés amb l'economia.

En el manifest publicat per les JONS on es reflexionava sobre la unificació, Ledesma assenyalava, com si es tractés d'una incorporació de la Falange al jonsisme, que *«tanto el Consejo Nacional como este Triunvirato Ejecutivo decidieron la unificación de las JONS con Falange Española para*

¹¹³ GALLEGO, Ferran: *op.cit.*, pp.210-212.

¹¹⁴ THOMÁS, Joan Maria: *op.cit.*, pp.94-95.

fortalecer y robustecer la posición nacional-sindicalista revolucionaria que nos ha distinguido siempre. No hemos tenido, pues, que rectificar nada de nuestra táctica, y menos, naturalmente, de los postulados teóricos que constituían el basamento doctrinal de las JONS. Los amigos de Falange Española seguían camino tan paralelo al nuestro, que ha sido suficiente el contacto personal de los dirigentes de ambas organizaciones, para advertir y patentizar tales coincidencias en sus líneas tácticas y doctrinales. Vamos a constituir, pues, un movimiento único»¹¹⁵.

En un sentit força similar, en l'òrgan oficial de Falange, José Antonio veia la unificació des d'aquest punt de vista: «Desde la pasada semana F.E y J.O.N.S. forman una organización única, con una Junta única de mando, con una perfecta fusión en todos los grados nacionales y locales de la jerarquía, con un entrañable fraternidad en todas las masas de afiliados. No podía ser de otra manera. No es una unión lo que se ha logrado, sino una hermandad lo que se ha reconocido. Por eso no nos ha costado un solo minuto de discusión programática»¹¹⁶.

La direcció del nou partit anomenat ara *Falange Española de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista* (FE de las JONS) va passar a estar en mans d'un triumvirat de majoria falangista format per José Antonio Primo de Rivera, Ruiz de Alda i Ledesma. En segona posició hi havia un segon òrgan, anomenat *Junta de Mando*, amb Onésimo Redondo, Raimundo Fernández-Cuesta i Rafael Sánchez Mazas al capdavant.

El jonsisme aportava militància jove i major sensibilitat social a l'organització. Un major interès per captar obrers que fessin creïble el nacionalsindicalisme. Seguint aquesta línia, es crearen pocs mesos després els sindicats falangistes: *Central Obrera Nacional Sindicalista* (CONS) i *Central de Empresarios Nacional Sindicalista* (CENS) ambdós organismes antecedents del que en un futur serien els Sindicats Verticals que haurien d'unir a tot el món laboral espanyol al servei de la pàtria. Per la seva banda, la Falange de José Antonio oferiria al projecte una densa xarxa de contactes socials, fins i tot dins de les Forces Armades, com a pas necessari per a la constitució d'un moviment amb capacitat real per subvertir l'ordre republicà¹¹⁷.

Immediatament després de la unió amb les JONS, el moviment feixista espanyol es reorganitzà adoptant encara més una vocació de milícia. Els afiliats podien ser «*militantes*» o «*adheridos*», el que significava nivells de participació en la vida interna del partit força diferenciats. Els primers quedaven enquadrats en la *Primera Línea*, les milícies pròpiament dites dirigides pel militar Julio Ruiz de Alda, i després hi havia una *Segunda Línea* a la qual pertanyien els militants de major edat o menys aptes per l'acció directa. La militarització es completava amb l'organització de la milícia en unitats de diferent mida així com rangs i jerarquies diverses. En mig d'aquesta escalada violenta i

¹¹⁵ JONS: *Sobre la fusión de F.E. y de las J.O.N.S.-A todos los triunviratos y militantes de las J.O.N.S.*, número IX, 1-V-1934, p.1.

¹¹⁶ FE: *FE y JONS*, número VII, 22-II-1934, pp.1-2.

¹¹⁷ THOMÁS, Joan Maria: *José Antonio: Realidad y mito*, Madrid: Debate, 2017, pp.16-28.

militarització del partit, s'organitzà uns grups especials, l'anomenada *Falange de Sangre*, dirigida per un reaccionari Juan Antonio Ansaldo que reclamava l'increment de l'actitud terrorista i violenta en el conjunt de l'organització¹¹⁸.

En resum, sobre la unificació entre les JONS i Falange de febrer de 1934, paga la pena dir que aquesta es va produir per intentar donar resposta a la incapacitat que tenia el feixisme espanyol d'aleshores de sobreviure políticament sense rebre el suport econòmic monàrquic-alfonsí. És difícil que la victòria d'un partit tan volàtil com Falange sobre el projecte molt més clar de les JONS pogués deure's en exclusiva a l'habilitat més gran dels seus dirigents o al carisma i popularitat de José Antonio Primo de Rivera. Tal com afirma Ferran Gallego, obeïa més aviat a què la tipologia més suau o més ambigua del seu discurs podia veure's més mal-leable i menys rígida que la de Ledesma. En definitiva perquè inspirava una confiança que mai va arribar a aconseguir-se per part dels líders polítics de les JONS. El nou partit feixista unificat ocuparia amb aquest agermanament un paper per fi important en el context de creixement que la dreta havia experimentat des dels primers mesos de 1933. El feixisme espanyol s'havia adaptat molt meritòriament a una conjuntura hostil i que amenaçava constantment la seva supervivència. El gran vencedor de tot plegat fou però un Ledesma que havia aconseguit salvar la seva organització i integrar-la en un autèntic partit amb influència social, contacte amb les classes dirigents i el feixisme internacional, l'oficialitat militar i respectat per l'opinió pública de dretes¹¹⁹.

4.5 L'ideari falangista, les primeres dificultats i les desavinences entre Ledesma i José Antonio

El nou partit feixista unificat va iniciar el 1934 un camí molt condicionat per un ambient de violència revolucionària del qual n'era també responsable. Internament, la incertesa de *FE de las JONS* s'explicava a través d'un delicat repartiment de poder que no feia sinó incrementar les disputes entre els seus principals líders polítics.

La manera de ser del falangista es basava en unes normes, idees i símbols sentimentals que apareixien íntimament lligats al projecte feixista europeu. Com a model de conducta, l'estil falangista es caracteritzava pel menyspreu lúdic de la mort i una joiosa indiferència combativa. Impavidesa, desinterès i assossec ferm configuraren un arquetip de semblança entre el militant falangista i l'heroi clàssic grecoromà. La mística del combat partidista, enaltida en la imatge de la «*guardia eterna*» sobre els estels, estava present en un lèxic polític orientat gairebé sempre en termes militars. La violència es contemplava com un ritu sagrat i es practicava pel falangista com si es tractés d'un joc excitant i temptador. Com una progressió estereotipada de la militància es forjaria la imatge del falangista com un monjo o un poeta convertit en soldat al servei de la mare pàtria. Per José Antonio, servir a l'ideal falangista requeria obligatòriament «*un sentido ascético y militar de la vida; un gozo por el servicio y el*

¹¹⁸ THOMÀS, Joan Maria: *José Antonio: Realidad y mito*, op.cit.,pp.32-236.

¹¹⁹ *Ibid.*,pp.16-28.

sacrificio que, si hace falta, nos lleve como caballeros andantes a renunciar a todo regalo hasta rescatar a la amada cautiva que se llama nada menos que España»¹²⁰.

Al marge d'això, els enfrontaments violents se succeïen irremeiablement transformant la Falange en el que ells mateixos anomenaven «*la escuela del saber morir y saber matar noblemente y en represalia justa*»¹²¹. El 4 de març, a tall d'exemple de tot plegat, es va celebrar al Teatre Calderón de Valladolid un míting que glorificava la unificació entre ambdós partits polítics feixistes acabada de produir-se. A la sortida d'aquest primer acte oficial de *FE de las JONS*, els grups de xoc falangistes mantingueren durs enfrontaments cos a cos i tiroteigs contra grupuscles de marxistes i anarcosindicalistes establerts en els carrers més centrícs de la ciutat. El simpatitzant falangista Ángel Abella morí en aquestes baralles i quatre joves falangistes més foren greument ferits¹²².

Malgrat aquesta dinàmica violenta i a pesar de l'impacte inicial que significà la unificació entre Falange i les JONS, el partit continuava sent un moviment relativament dèbil, amb unes milícies encara en aprenentatge que no s'atrevien a l'acció directa llevat dels àmbits estudiantils. Les milícies falangistes amb freqüència eren intimidades per una acció antifeixista cada cop més intransigent i millor organitzada. El 8 de març, després del perllongament dels enfrontaments de Valladolid, la DGS va prohibir la venda de periòdics en grups i va ordenar que la venda de les publicacions del partit falangista només es poguessin dur a terme per venedors professionals. L'endemà es clausurà la seu del partit a Madrid i el dia 18 d'aquell mateix mes tots els centres falangistes del país. Aquest fet significaria un dur revés sobre un moviment feixista que a poc a poc creixia encara que no absent de dificultats¹²³.

Durant tot l'any 1934, la Falange va oscil·lar entre el tímid parlamentarisme i el model de partit-milícia. A partir dels mesos de març i abril l'organització paramilitar del moviment va prosperar força gràcies a l'aportació dels veterans activistes de les JONS i a la contribució dels primers caps locals del partit. A la vegada, com hem afirmat en les línies anteriors, va seguir tenint importància la política d'accions violentes de Falange contra les organitzacions d'esquerra. Ruiz de Alda de Falange i Luis Arredondo de les JONS eren els autèntics cervells de l'aparell militar del partit. Els encarregats de fer complir la dialèctica joseantoniana dels punys i les pistoles. Fou en aquest precís context quan la por a les possibles represàlies de l'esquerra va accentuar l'obsessió per la seguretat de l'organització. La protecció gairebé paranoica que exercien els matons de Falange sobre els grans líders del moviment, José Antonio Primo de Rivera i Ramiro Ledesma, són descrites a la perfecció per l'historiador Henry Buckley que analitza la correspondència de 1934 d'un ambaixador anglès a Madrid: «*Recuerdo que, a la hora de comer, solía salir del edificio precedido por un grupo de matones con gabardina y la mano en el bolsillo*

¹²⁰ *La Nación*, 20-VIII-1933, p.1.

¹²¹ *FE*, número IX, 8-III-1934, pp.1-3.

¹²² G. PAYNE, Stanley: *op.cit.*, pp.81-94.

¹²³ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: *op.cit.*, pp.212-213.

de la chaqueta, como si estuvieran en Hollywood y después de echar un vistazo a la calle, que solía estar desierta a esas horas, se montaban en un Ford descapotable para escoltar a su Jefe que conducía un Chevrolet, hasta el chalé de Chamartín donde vivía»¹²⁴.

Un altra problemàtica que no tardaria a fer-se evident en les files de FE de las JONS seria la difícil conciliació entre les tàctiques i personalitats de Ledesma i José Antonio. Com ja era possible de vaticinar des dels primers moments de coexistència entre Falange i les JONS, Ledesma no dubtava en mostrar-se crític amb la deriva de José Antonio i els seus seguidors envers el compliment dels ideals revolucionaris que havia exigit mesos abans. Ledesma abocava per la potenciació dels sindicats i per una política que aportés l'esperada nacionalització de les masses. S'oposava a la selecció, segons ell excessiva, que aplicava José Antonio a l'hora d'admetre nous afiliats i observava amb resignació que la creació dels sindicats CONS i CENS no havien tingut l'èxit esperat. A més li disgustava profundament que José Antonio hagués subvertit un lideratge del partit compartit en detriment d'un règim de cabdillisme personal¹²⁵.

El problema era evident encara que Ledesma trigués encara força mesos a decidir-se a intervenir. De moment, el bé comú del partit estava per sobre de les possibles rivalitats partidistes que pogueren esclatar entre les diferents maneres d'interpretar el feixisme espanyol que hi havia concentrades dins FE de las JONS. No obstant això, tothom era cada vegada més conscient que amb la unificació de febrer de 1934 s'havien assimilat dues militàncies petites, s'havia fet recobrar la il·lusió a molts nostàlgics de la Dictadura, a ultradretans i a sectors juvenils reaccionaris però que el partit no tenia res a veure amb una organització de masses real. Amb la presència pública i parlamentària de la força hegemònica de la dreta espanyola, la CEDA, amb una ultradreta monàrquica organitzada encapçalada per *Renovación Española* i la *Comunión Tradicionalista* (C.T), amb molts més recursos ambdues que Falange, el poc espai que li quedava al partit de Ledesma i José Antonio estava compartit amb altres grupuscles espanyolistes de tipologia violenta¹²⁶.

A més, ni es podia fer arribar el missatge falangista a les masses a causa de la prohibició que la República havia dirigit contra la seva premsa, ni es comptava amb una estratègia real destinada a complir amb aquesta fita. Ledesma i els membres de les JONS més puristes recriminaven a José Antonio que la propaganda del partit es basés quasi únicament en la realització de mítings en les localitats camperoles o a petits nuclis urbans més que en les grans ciutats d'Espanya. José Antonio replicava a aquesta crítica fent èmfasi en la captació de camperols, segons ell «*los hombres de la España mejor*», en lloc d'orientar-se cap als grans nuclis de població¹²⁷.

¹²⁴ BUCKLEY, Henry: *Vida y muerte de la República española*, Madrid: Espasa-Calpe, 2004, pp.107-108.

¹²⁵ THOMÀS, Joan Maria: *Los fascismos...*, op.cit., pp.95-99.

¹²⁶ GALLEGO, Ferran: op.cit., pp.260-261.

D'alguna manera, però, les desavinences entre la línia política de Ledesma i la de José Antonio es van saber ajornar, encara que evidentment en el futur tornarien a brollar amb més contundència. La crisi interna inicial que havia travessat el partit es va saber emprendre amb un èxit notori. L'única conseqüència fou que l'aviador i líder natural de les milícies falangistes, Ruiz de Alda, partidari de transformar la Falange en el braç armat de la contrarevolució alhora que *Acción Española-CEDA* fos l'encarregada de cobrir els afers ideològics i culturals, fos expulsat temporalment del partit. A mesura que s'apropaven i es feien més intensos els preparatius revolucionaris, així com la radicalització dels sectors juvenils d'esquerra i de dreta i la violència al carrer esdevenia insuportable, *FE de las JONS* van saber tancar files i recuperar la unitat que necessitaven per estar a l'altura d'un moment tan exigent com seria el d'octubre de 1934. Faltava molt poc perquè es produís un moment de no retorn en el panorama polític i social del context republicà. El feixisme espanyol havia d'estar en guàrdia¹²⁸.

5. La vinculació de la dreta contrarevolucionària amb el moviment feixista espanyol

D'alguna manera el triomf electoral de la dreta a les eleccions de novembre de 1933 va fer palès que era necessària una cooperació entre les campanyes subversives desplegades pels grups contrarevolucionaris espanyols. No obstant això, la decisió de la CEDA de donar suport al Govern radical de Lerroux i amb ell també al règim republicà, va ensorrar temporalment la possible línia a seguir unitària que estaven disposades a contemplar les diverses opcions antirepublicanes, ja des de l'estiu de 1932. El procés de diferenciació estratègica de les múltiples opcions de dreta contràries a la República fou circumstancial i anà des de la recerca de suport a l'exterior a la militarització, feixistització o manipulació del corporativisme militar¹²⁹.

Quan la confrontació dels nacionalismes perifèrics i l'obrerisme marxista es va aguditzar fins a l'extrem de fer possible l'avenç de la conjuntura revolucionària a Espanya, les discrepàncies de la dreta en relació a l'ordre tàctic a seguir foren deixades de banda. Tots els grups polítics de dreta que no s'identificaven amb la República es van acabar mobilitzant col·lectivament per complir amb la voluntat de conservar l'ordre social i el sistema de valors tradicional contra els perills que suposava la revolució.

Com ja s'ha dit a bastament, la irrupció del feixisme en el debat polític espanyol, després de l'èxit relatiu que havia significat la unió entre Falange i les JONS, va ser vist per part dels grups contrarevolucionaris de dreta o ultradreta com un instrument molt útil de mobilització violenta contra les esquerres, el separatisme i l'obrerisme organitzat. La unificació de *FE de las JONS* havia permès al nou partit gaudir de l'atenció que es prestaria a una força molt dinàmica i acabada d'agregar-se al

¹²⁸ PALACIOS, Jesús: *op.cit.*, p.23.

¹²⁹ GIL PECHARROMÁN, Julio: *La Segunda República. Esperanzas y frustraciones*, Madrid: Historia 16, 1997, pp.1203-212.

panorama polític espanyol, summament mobilitzat des de la primavera de 1934. Diversos partits d'ordre conservador i tendència contrarevolucionària tractarien de vincular-se amb el moviment feixista per engrandir les seves perspectives polítiques. La força del feixisme espanyol podia ser molt aprofitable pels partits de la dreta conservadora a l'hora de complir els seus objectius. Dins l'Exèrcit, els sectors vinculats a la *Unión Militar Española* (UME) també aprofitarien gran part de l'impuls social del feixisme espanyol per créixer com a organització i intentar complir els seus objectius¹³⁰.

5.1 L'atractiu feixista de la CEDA

Durant el segon bienni del règim republicà, el partit dominant de la dreta espanyola, primer *Acción Popular* i després el nucli aglutinant en què es convertí la CEDA, va mantenir una empena inequívocament antidemocràtica. La CEDA era un partit catòlic que havia assumit els principis del corporativisme, el nacionalisme autoritari i el populisme rural. A través del seu moviment juvenil, les *Juventudes de Acción Popular* (JAP), el partit es va convertir en un eficaç instrument de mobilització dels interessos polítics del moviment catòlic però mai sobrepasant els límits de la legalitat en la seva tasca contrarevolucionària. Les JAP actuaven com un instrument de pressió política i de mobilització de les masses en defensa del projecte polític i social cedista, encara que amb una tendència autoritària molt orientada al feixisme¹³¹.

Al llarg de 1933 es va produir la consolidació política de la CEDA i del seu moviment juvenil. Coincidint amb l'ascens al poder de Hitler a Alemanya, es va produir dins del partit una gran ponderació dels postulats feixistes. La inicial oposició del líder cedista Gil Robles d'estimular una etapa de radicalització antirevolucionària va deixar pas, després del seu viatge a Alemanya per assistir al congrés nazi de Nuremberg, a una imitació total del feixisme estranger moderada per les tàctiques polítiques de la CEDA. Tant els discursos reaccionaris i incendiàries de Gil Robles, com la seva retòrica patriòtica i militarista distaven molt poc de ser contràries a les grans al·locucions dels principals líders feixistes espanyols.

En un dels grans discursos de 1933, Gil Robles s'inseria en l'imaginari feixista amb unes violentes proclames on se sostenia que «*Tenemos que reconquistar España [...] Tenemos que dar a España una verdadera unidad, un nuevo espíritu, una política totalitaria. [...] Tenemos que fundar un nuevo Estado, limpiar el país de masones judaizantes [...] Debemos fundar un nuevo Estado y eso impone deberes y sacrificios. ¡Qué importa si tenemos que derramar sangre...! Necesitamos todo el poder y es lo que pedimos. [...] Para cumplir ese ideal no vamos a perder el tiempo con formas arcaicas. La democracia no es un fin, sino un medio para la conquista del nuevo Estado. Cuando llegue el momento, o el Parlamento se somete o lo hacemos desaparecer*»¹³².

¹³⁰ GIL PECHARROMÁN, Julio: *op.cit.*, pp.215-221.

¹³¹ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: *op.cit.*, pp.180-183.

¹³² Discurs en el Monumental Cinema de Madrid, 15-X-1933, cit. en *El Debate*, 17-X-1933, p.1.

Des de principis de 1934, la CEDA va decidir impulsar la seva activitat propagandística mitjançant una cadena de grans mítings i concentracions destinades a mobilitzar a l'opinió pública i a irrompre definitivament en el sistema. Les manifestacions, de clara semblança feixista, es preparaven minuciosament amb mesos d'antelació i se celebraven en llocs simbòlics de gran contingut històric que evoquessin les glòries passades del país. Aquestes concentracions, amenitzades amb bandes de música, corals i grups folklòrics en la més pura semblança amb els cerimonials feixistes, començaven amb una missa de campanya, la lectura de la llista de màrtirs del partit contestada amb un «Presente» i la repetició dels 19 Punts del moviment amb una salutació de rèplica d'inspiració castrense amb la mà dreta sobre l'espatlla contrària¹³³.

Gil Robles era l'indubtable «Jefe» del partit a qui se'l comparava amb personatges com el *Duce* o el *Führer*. El culte a la seva figura era bàsic dins l'organització i a cada acte oficial de la CEDA es feia un jurament de fidelitat a la seva persona i era ell qui obligatòriament havia de tancar tots els mítings. En una d'aquestes celebracions, les darreres frases abans de la intervenció de Gil Robles havien sigut: «¿Prometéis fidelidad al programa y al espíritu de la JAP y estáis dispuestos a realizar todos los sacrificios en defensa de nuestra fe y de nuestra Patria? Prometéis obediencia a nuestro Jefe supremo José María Gil Robles, siguiendo con paso firme el camino que nuestro Jefe señale, sin discusiones ni vacilaciones?»¹³⁴ Les respostes a aquestes preguntes sempre se saldaven amb gran ímpetu per part dels milers d'assistents que desbordaven les celebracions de la CEDA-JAP¹³⁵.

Gil Robles sempre va mirar amb molta més simpatia els postulats feixistes italians i les experiències del nacionalsocialisme alemany que no pas les pràctiques feixistes que s'estaven configurant a Espanya. Si bé és cert que mai va assolir un compromís tàctic amb *Falange Española* de las JONS, Gil Robles admirava el caràcter de José Antonio Primo de Rivera i la seva superioritat d'oratòria. Sobre el partit feixista de José Antonio i Ledesma sostenia que «en el movimiento hay mucho de aprovechable, sobretot «su neta significación antimarxista, su enemistad a la democracia liberal y parlamentaria y su aliento juvenil opuesto al desolador y enervante escepticismo de nuestros derrotistas intelectuales»¹³⁶.

Sense arribar a ser la CEDA un autèntic partit feixista, la seva feixistització inseparable dels propòsits contrarevolucionaris va ser superior a un simple contagi ideològic feixista. Pel que fa a les seves joventuts, les JAP, foren aquestes l'organització política més feixistitzada de totes les que existiren durant el període de la Segona República. Gil Robles, aprofità la retòrica i el simbolisme feixista per tractar d'imposar-se com a guia suprem de la pàtria. Somiava en construir una dictadura inspirada en els règims feixistes de Mussolini i Hitler però la seva voluntat de dirigir l'hegemonia de

¹³³ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: *op.cit.*, pp.180-184.

¹³⁴ CEDA, número XXIV, 1-V-1934, p.20.

¹³⁵ PRESTON, Paul: *op.cit.*, pp.108-109.

¹³⁶ CEDA, número XXI, 15-III-1934, p.14.

la dreta en solitari l'acabà enemistant circumstancialment amb partits propers ideològicament com eren la *Comuni3n Tradicionalista* o *Renovaci3n Espa3nola*. Encara i així, la CEDA seria fins a finals de 1935 el partit de masses de la dreta. Amb l'ascens de Gil Robles al ministeri de la Guerra el maig de 1935, es reforçaria el paper de diversos militars de dubtosa lleialtat republicana. Fanjul, Franco, Galarza, Mola o Goded, tots ells generals que participarien activament en el sollevament de juliol de 1936, passarien gràcies a Gil Robles a ocupar càrrecs importants en la cúpula militar espanyola del segon bienni republicà¹³⁷.

5.2 *Renovaci3n Espa3nola i la relaci3n amb el feixisme de Falange*

El triomf electoral de la dreta el novembre de 1933 també va satisfer molt a uns monàrquics alfonsins de *Renovaci3n Espa3nola* que somiaven desperts en la propagaci3n d'un procés contrarevolucionari que fos capaç d'ensorrar la República. Allunyada, però, tota possibilitat real d'influir directament en el Govern, *RE* romangué a l'espera del fracàs de la tàctica cedista, afirmant que les seves posicions polítiques específiques girarien entorn de la restauraci3n de la monarquia alfonsina com a mitjà fonamental per evitar l'avenç de la revoluci3n. La línia a seguir per garantir aquest retorn de la monarquia seria la promoci3n permanent de la tasca conspiradora-colpista.

La vinculaci3n i els contactes de *RE* amb la Itàlia mussoliniana es remuntaven a l'estiu de 1932 quan el govern del *Duce* recolzà de forma encoberta el cop d'Estat contra la República que estava preparant José Sanjurjo. Debilitada profundament l'organitzaci3n després del fracàs del sollevament d'agost i amb el seu principal líder, José Calvo Sotelo, a l'exili; *RE* va poder sobreviure gràcies al finançament econ3mic provinent d'Itàlia així com a l'aprovisionament ingent d'armament també italià. No seria però fins al retorn de Calvo Sotelo a Espanya el 4 de maig de 1934, que el moviment contrarevolucionari de *RE* eixamplaria els seus horitzons i començaria a comptar amb un suport cívic d'àmplia base social¹³⁸.

El projecte de Calvo Sotelo i Antonio Goicoechea consistia a forjar un programa d'acci3n contrarevolucionària que precedís la instauraci3n d'un règim monàrquic autoritari, ret3ric i nostàlgic del regnat d'Alfons XIII. Les expectatives de Calvo Sotelo consistien a mobilitzar als diferents grups de l'extrema dreta en el que s'anomenaria un front comú de caràcter feixista. El polític madrileny s'inclinava obertament per un acord amb els sectors tradicionalistes i feixistes per poder abordar la creaci3n d'un «*Bloque Nacional*» que pogués confederar a tots els sectors opositors de la dreta contraris a la República.

Calvo Sotelo estava convençut que el feixisme era un fenomen propi de l'època, summament útil per ensorrar la República i vetllar per la fundaci3n d'un nou règim monàrquic. En una entrevista

¹³⁷ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: *op.cit.*,p.185.

¹³⁸ PRESTON, Paul: *op.cit.*,pp.108-117.

de mitjan 1933 al diari *La Nación* afirmava que «*el fascismo es, sin duda, planta de exportación. El comunismo no, y morirá pronto en la propia estufa en que artificialmente se cultiva. ¿Porqué la diferencia? Porque el comunismo tiende a extirpar del alma humana sus más nobles y puros anhelos de dignidad. Y el fascismo -con todos sus errores o violencias tácticas- aspira a mejorar la humanidad, asegurándose intacto el disfrute de ese tesoro de grandezas y virtudes morales que se denomina civilización cristiana*»¹³⁹.

Més endavant, en la mateixa entrevista, matisava que el moviment feixista no podia ser en cap cas aliè de la dreta. Es preguntava si es podia crear un feixisme d'esquerres al qual ell mateix es responia afirmant que «*no han triunfado las derechas en otras partes por hacerse fascistas. Al contrario, han triunfado los fascismos por ser de derechas*»¹⁴⁰. Finalment considerava, sobre si el feixisme podia abanderar una revolució nacional a través del protagonisme de les classes mitjanes, que «*son las clases medias las que forman los grandes colapsos revolucionarios. Ellas destruyeron los poderes privilegiados en 1789. Ellas abarrotaron las urnas con papeletas republicanas el día 14 de abril. Con ellas se nutrieron las falanges victoriosas de Hitler y Mussolini. Una revolución nacida a cargo de núcleos exclusivamente obreristas nace condenada al fracaso o a la hecatombe, según nos enseña Rusia*»¹⁴¹.

Calvo Sotelo havia manifestat nombroses vegades el seu interès per ingressar a la Falange amb la intenció emmascarada d'acabar transformant-la en el braç armat de *Renovación Española*. L'oposició frontal de Primo de Rivera i Ledesma a l'hipotètic ingrés de Calvo Sotelo en l'organització va venir justificada pel temor d'ambdós líders feixistes que Calvo Sotelo amenacés el seu lideratge tal com ho havia fet en els debats parlamentaris de 1934. Si bé no es tancava la porta a col·laborar amb l'organització monàrquica d'un líder tan prestigiós com el madrileny, la negativa de la cúpula dirigent de *Falange de las JONS* també s'explicava a través del temor que hi havia que *RE* radicalitzés els postulats conservadors de l'extrema dreta tradicional i engresqués en el seu projecte polític també als afiliats i simpatitzants del moviment feixista espanyol¹⁴².

La negativa de José Antonio i Ledesma a l'ingrés de Calvo Sotelo a Falange va evidenciar que la línia a seguir de *Renovación Española* havia de ser la creació d'una coalició que concentrés diversos sectors de la ultradreta espanyola. El desembre de 1934 s'acabà creant el *Bloque Nacional* que tenia la missió de «*hacer la unión con nuestros hermanos, los tradicionalistas, y aportar a este Bloque Nacional una historia impoluta y limpia de la responsabilidad del fracaso de España*»¹⁴³. El sector tradicionalista proper a Víctor Pradera acceptà gustosament la unió amb *Renovación Española* però el nucli més reaccionari del carlisme dirigit per Manuel Fal Conde es mostrà molt crític. L'acabat de fundar *Bloque Nacional*

¹³⁹ *La Nación*, número XXVI, 27-V-1933, p.1.

¹⁴⁰ *Ibid.*, p.1.

¹⁴¹ *Ibid.*, p.1.

¹⁴² GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: *op.cit.*, pp.184-189.

¹⁴³ Discurs de Sainz Rodríguez, cit. per Eugenio Vegas Latapié a *Memorias políticas. El suicidio de la Monarquía y la Segunda República*. Barcelona: Planeta, 1983, pp.198-199.

arribaria a establir un pacte amb el feixisme de José Antonio Primo de Rivera on s'estipularia circumstancialment el control monàrquic sobre les milícies i sindicats de Falange a canvi d'una substancial ajuda econòmica per l'organització. Calvo Sotelo i el seu *Bloque Nacional* experimentarien una escalada social inesperada durant gairebé la totalitat de l'any 1935 i bona part de 1936. La davallada de la CEDA convertiria l'organització de Calvo Sotelo en el partit de masses de la dreta durant la primavera de 1936.

5.3 La mirada al feixisme del tradicionalisme carlí

Com *Falange Española*, el carlisme va oferir el seu suport crític als grups d'ultradreta que duïen a terme accions contra un règim republicà que ells mateixos també detestaven. El triomf de la dreta a les eleccions de novembre de 1933 no va significar un apaivagament del fervor insurreccional del carlisme, més aviat tot el contrari. Les accions violentes protagonitzades pels carlins contra els militants socialistes, marxistes o anarquistes van seguir estant a l'ordre del dia. La joventut tradicionalista tampoc va romandre indiferent a la disputa que s'estava produint per la capitalització de la tendència feixista a Espanya i va iniciar un procés d'adopció de gran part dels postulats d'aquesta ideologia.

En aquest context, el 2 d'octubre de 1933, coincidint amb el centenari del sorgiment del tradicionalisme històric, es reuniren a Madrid els representants de prop d'un centenar d'organitzacions carlistes juvenils que acabaren dedicant-se a cantar les alabances de la dictadura acabada d'instaurar a Àustria per Engelbert Dollfuss. S'afirmava que «*el ejemplo magnífico de los pueblos salvados por la implantación fácil de los sistemas contrarrevolucionarios ha culminado para aliento nuestro, en el movimiento de Austria*»¹⁴⁴. I es feia una crida a que també a Espanya s'instaurés «*una organización política propia, española, con inspiración nacional y no extraña*»¹⁴⁵.

L'eco que es feia ressò entre el carlisme del triomf que havia obtingut Hitler a Alemanya i Dollfuss a Àustria; a més del record imperible de la marxa sobre Roma que havia protagonitzat Mussolini per accedir al poder a Itàlia, va portar al fet que diversos sectors del tradicionalisme, sobretot el juvenil, es llancessin obertament cap a l'assimilació de molts dels postulats del feixisme. En el seu òrgan de propaganda, la *Comunión Tradicionalista* proclamava que el partit havia d'acabar esdevenint «*el verdadero fascio español, el fascio que temen tanto los republicanos y que a nosotros nos resulta simpático porque España, sin solera pagana ni raíces protestantes, no puede ser otra cosa que tradicionalista*»¹⁴⁶.

Encara que la doctrina totalitària, modernitzadora i laica de la Falange diferia força del populisme rural, tradicional i ultracatòlic del carlisme, molts dirigents de la *Comunión Tradicionalista*

¹⁴⁴ *El Observador*, 15-X-1933, p.6.

¹⁴⁵ *Ibid.*, p.6.

¹⁴⁶ *Tradición*, número XX, 15-X-1933, p.511.

es van fascinar per les extraordinàries capacitats de connectar amb la massa social que tenien líders feixistes com José Antonio Primo de Rivera o Giménez Caballero. Segons es deia a la premsa carlista, el feixisme «*deslumbra a la gente joven y a los elementos más activos*»¹⁴⁷. D'aquesta manera sorgiria dins l'organització carlina un sector que abocaria cada cop més obertament per l'adopció de certa fraseologia i simbologia feixista.

Els representants més radicals de l'intent d'assimilació del carlisme del vocabulari i els objectius defensats pels moderns moviments nacional-revolucionaris de masses van ser els joves estudiants de Navarra. Les organitzacions paramilitars de les joventuts de Pamplona, intransigents, violentes i feixistitzades van fer una crida el febrer de 1934 a la instauració de la revolució social contra el capitalisme i la dreta més ortodoxa: «*Somos revolucionarios. ¿Lo oyen ustedes? ¡Revolucionarios! [...] Hagamos surgir un mar rojo de boinas encarnadas de sangre de traidores, para que sobre él pase arrogante la barquilla de la Tradición*»¹⁴⁸.

Gairebé tots els joves tradicionalistes creien a ulls clucs en la «*revolución carlista*», variant de la revolució nacional que havia de destacar pel seu caràcter antiliberal i bel·licista. A una retòrica nacionalista revolucionària de caràcter feixista s'afegien els postulats de l'acció directa i del militarisme tradicional. Les ànsies de violència per part dels carlins foren prioritàries i anaren encaminades al reclutament de requetès i al perfeccionament de les organitzacions armades amb vista a un sollevament imminent que emulés les passades gestes heroiques del moviment. Més enllà d'aquests components tradicionalistes, els sectors juvenils carlins s'encarregaven de mantenir viu l'antic esperit combatent de l'organització. Com afirma l'historiador Eduardo González Calleja: «*mantenían incólumes los valores temporales del romanticismo decimonónico: valentía en el combate, fidelidad a la propia estirpe y al Rey; piedad religiosa, sentido del honor basado en la intransigencia doctrinal y voluntad de sacrificio mezclada con un honesto afán de aventura*»¹⁴⁹.

Malgrat l'extraordinari desenvolupament de la *Comunión Tradicionalista* -posseïa l'any 1934 setze diaris diferents i una militància de prop de 200.000 persones-, la direcció de l'organització va continuar duent a terme activitats parlamentàries sense interessar-se en excés per les tasques que professaven les dinàmiques organitzacions juvenils de l'*Agrupación Escolar Tradicionalista* (AET) i el Requetè. El maig de 1934 Manuel Fal Conde fou nomenat cap de l'organització carlina i amb aquest nomenament s'apostà per un projecte de renovació en les files del moviment que no tardaria a guanyar-se l'enemistat dels antics partidaris *jaimistas*. El nou estil de Fal Conde: antialfonsí, antiparlamentari i mobilitzador no fou gaire ben vist pels cacics comarcals de l'organització que observaren amb força recel les tasques empreses per Fal Conde per transformar el carlisme en un partit

¹⁴⁷ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: *op.cit.*,p.189.

¹⁴⁸ *a.e.t.*, número IV, 16-II-1934, p.2.

¹⁴⁹ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: *op.cit.*,p.190.

de masses modern i disciplinat. Fal Conde també tractaria de posar fi a l'avenç de les postures feixistes al si de l'organització que ara dirigia. El seu pla era «organizar en unos meses en España el requeté como preservación contra las milicias de tipo pagano como el fascismo»¹⁵⁰ però la penetració de la simbologia feixista en el moviment i sobretot en el seu àmbit d'acció més juvenil costaria molts esforços disminuir-la¹⁵¹.

Encara que Falange i la *Comunión Tradicionalista* mai van fixar una estratègia comuna fins poc abans del cop d'Estat de juliol de 1936, les organitzacions juvenils tradicionalistes i les seves tàctiques d'agitació durant els anys 1934 i 1935 no es poden entendre sense l'avenç del moviment feixista espanyol i la línia a seguir fixada per *Falange Española* de las JONS. L'adopció d'una estratègia, simbologia i retòrica feixista per part de les joventuts carlines estableix fins a quin punt el contacte entre el tradicionalisme i el feixisme espanyol va estar present en aquests anys. Tot i els esforços de Fal Conde per suprimir la part més feixistitzada de la seva organització, diversos postulats d'aquesta ideologia ja formaven part de la naturalesa del moviment. Eren ara inalienables de les tàctiques insurreccionals del tradicionalisme carlí.

5.4 La Unión Militar Española i la seva línia reaccionària

L'Exèrcit espanyol va experimentar durant el segon bienni republicà una deriva creixent cap al conservadorisme i cap a l'adopció continguda d'un cerimonial feixista que, com hem vist, cada cop estava més estès entre els diferents sectors socials de la dreta espanyola. Si bé és cert que la rebuda que una part de l'Exèrcit va professar a la Segona República havia estat marcada per la desconfiança i l'odi, la proximitat de la revolució d'octubre de 1934 i la creixent politització en sentit reaccionari de la dreta va ser el que va provocar que un sector de les Forces Armades iniciés un procés de radicalització força considerable. El desenvolupament a partir de 1933 de la *Unión Militar Española* (UME), associació clandestina d'oficials de l'Exèrcit que s'oposaven a la República, i la reassumpció per part de l'Exèrcit del seu paper tradicional com a garant de l'ordre públic interior va provocar l'increment de la influència castrense sobre amplis sectors de la societat civil espanyola¹⁵².

Encara que molts sectors de dreta i ultradreta confiaven en el triomf definitiu de la contrarevolució a través de l'actuació decisòria del braç *ultra* de les Forces Armades, l'oficialitat de l'Exèrcit més antirepublicana mai es va mostrar disposada a participar com una simple servidora d'un pacte polític entre les principals forces reaccionàries, sinó que es va erigir, ja des de finals de 1934, com la vertadera protagonista i aglutinant de la resta de les forces conspiradores.

¹⁵⁰ Manuel Fal Conde a Alfonso Carlos (Monte Gordo, Algarve, 16-VII-1934) cit. per González Calleja, 2011, pp.189.190.

¹⁵¹ PRESTON, Paul: *op.cit.*,pp.117-118.

¹⁵² *Ibid.*,pp.93-100.

La creació d'un nucli de dissidència militar en contra del règim republicà arrencava des del mateix dia en el qual s'havia proclamat la República. Diversos oficials d'ultradreta havien promogut una organització clandestina adscrita a les publicacions de *La Correspondencia Militar* però després del fracàs del cop d'Estat d'agost de 1932, la xarxa militar d'oposició a la República va haver de replantejar les seves accions. La recomposició de la dreta a partir de 1933 va fer possible l'aparició d'un innovador esperit de reivindicació corporativa en l'Exèrcit. L'objectiu era que els elements més conservadors de les Forces Armades es mobilitzessin en contra de les mesures reformistes d'Azaña i, sostinguts per elements monàrquics, tradicionalistes i feixistes, creessin una organització militar potent i de caràcter subversiu¹⁵³.

El desembre de 1933 el comandant Emilio Rodríguez Tarduchy va crear la UME, una organització teòricament apolítica però que no dubtaria en mostrar la seva solidaritat amb els condemnats del fracassat cop d'Estat d'agost de 1932. Després que Tarduchy perdés la presidència de l'organització pel seu ingrés a Falange, el lideratge de la UME va recaure sobre el capità de l'Estat Major Bartolomé Barba Hernández, personatge molt crític amb Manuel Azaña i la República. Barba comptà amb una Junta Central formada per Luis Arredondo i Ricardo Rada, ambdós implicats de forma directa en les tasques d'ensinistrament militar de les milícies de *Falange Española* de las JONS. La vinculació entre els sectors decisoris de la UME i els nuclis falangistes s'iniciava aquí i s'estendria en el temps pràcticament fins a juliol de 1936.

La UME va tenir especial implantació a Madrid, Barcelona, València i també a les guarnicions del nord d'Espanya. La seva afiliació real durant els seus anys de vida resulta desconeguda, encara que sembla que mai va superar el 10% d'adscripció entre l'oficialitat militar espanyola. Els seus membres eren generalment oficials de mitja i baixa graduació i els seus objectius oscil·laven entre la defensa dels drets professionals dels militars, la protecció social contra la propagació d'una revolució d'esquerres, el derrocament del Govern republicà i la fundació d'un règim més autoritari on l'Exèrcit fos l'encarregat de garantir l'ordre social. Respecte a si aquest nou règim havia de ser monàrquic, feixista, militar o republicà no hi havia gaire unanimitat en les files de la UME, encara que la dictadura militar d'inspiració feixista seduïa a bona part dels membres directius de l'organització¹⁵⁴.

De mica en mica, sobretot des dels primers mesos de 1934, la UME va anar derivant les seves postures cap a l'oberta insurrecció contra la República, iniciant així els seus contactes amb el falangisme de José Antonio Primo de Rivera, el carlisme de Manuel Fal Conde i l'alfonsisme de Goicoechea i Sainz Rodríguez. El context revolucionari d'octubre de 1934 portà a la UME a haver de ponderar encara més diverses opcions polítiques reaccionàries de la dreta. Com s'ha dit anteriorment, una de les més admirades seria el feixisme de *Falange Española* de las JONS que es vincularia amb la

¹⁵³ PRESTON, Paul: *op.cit.*, pp.95-96.

¹⁵⁴ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: *op.cit.*, p.294.

UME través de la connexió que possibilitaven personalitats amb un passat falangista com Luis Arredondo i Ricardo Rada.

6. La tasca antirevolucionària de *Falange Española de las JONS* i les conseqüències que generà la revolució d'octubre en el partit feixista espanyol

Entre desembre de 1933 i octubre de 1934 la incipient inestabilitat política entre els radicals de Lerroux i l'activitat profundament antirepublicana professada per la CEDA van agitar el temor de l'esquerra i dels sectors obreristes sobre la imminència d'un cop de caràcter feixista que posés punt final al règim republicà. Al mateix temps, la proliferació de vagues i conflictes laborals arreu d'Espanya va provocar que entre els sectors reaccionaris de la dreta es fes evident la idea que la mobilització obrera característica dels partits d'esquerra perseguia com a objectiu final la propagació i triomf de la revolució.

La CEDA va reclamar a l'executiu una acció més contundent en matèria d'ordre públic i va exigir participar directament en el Govern amb l'amenaça de retirar el seu suport parlamentari al Partit Republicà Radical. Lerroux, acorralat a dreta i esquerra, va accedir a aquestes peticions i el 5 d'octubre de 1934 va atorgar tres carteres ministerials al partit de Gil Robles. L'esquerra, interpretant que l'entrada de la CEDA al Govern era una clara deriva del règim republicà cap al feixisme, es va mobilitzar i, a iniciativa de la UGT, es va dur a terme una vaga general amb l'objectiu d'aturar la consolidació del nou Govern. El moviment va fracassar per la manca de coordinació i per la resposta contundent de les dretes antirepublicanes. El Govern de Lerroux, que decretaria l'Estat de guerra immediatament, hagué de fer front a uns esdeveniments que assolirien un relleu especialment greu a Astúries i Catalunya¹⁵⁵.

A Astúries els miners van protagonitzar una autèntica revolució social alimentada amb la connivència dels militants anarquistes, socialistes i comunistes. Columnes de miners armats van ocupar nombrosos pobles de la conca, van assaltar gran part de les casernes de la Guàrdia Civil i van substituir els ajuntaments per comitès revolucionaris. Disposats a defensar la revolució i a estendre-la arreu del país, els miners asturians van posar setge a la ciutat d'Oviedo i van enfrontar-se en un combat extraordinàriament violent amb les forces de l'ordre.

Per tal de reprimir la revolta, el Govern va enviar-hi des d'Àfrica la Legió, que comandava el general més jove de l'Exèrcit, Francisco Franco Bahamonde. Encara que la resistència es va perllongar durant deu dies, la revolta va ser vençuda amb els mètodes brutals emprats per una Guàrdia Civil dirigida per l'implacable Lisandro Doval i els mètodes africanistes de Franco i Yagüe. La repressió va

¹⁵⁵ PRESTON, Paul: *op.cit.*, pp.134-145.

ser duríssima i més de 1.000 miners van perdre la vida com a resultat dels combats i les execucions sumariíssimes ordenades pels comandaments militars. Hi hagué uns 5.000 detinguts¹⁵⁶.

A Catalunya, la revolta d'octubre de 1934 va comptar amb el suport explícit del president de la Generalitat, Lluís Companys, que volia evitar l'entrada al Govern d'una CEDA que amenaçava l'autonomisme amb el qual comptava el Principat. El 6 d'octubre Companys va proclamar la República Catalana dintre la República Federal Espanyola i, a la vegada, una aliança de partits i sindicats d'esquerra (Unió de Rabassaires, PSOE, UGT i els comunistes) organitzaren una vaga general que no acabaria triomfant per la negativa de la CNT-FAI a participar i l'escàs suport ciutadà. El Govern va declarar l'Estat de guerra a Catalunya i l'Exèrcit, dirigit per Domingo Batet, va ocupar el palau de la Generalitat. Hi va haver més de 3.500 detinguts, entre els quals hi hagué la totalitat dels membres del Govern català i tots els diputats, alcaldes i regidors que havien donat suport a la revolució. També els dirigents més destacats dels partits i sindicats d'esquerres van ser empresonats o Manuel Azaña, que aleshores era a Barcelona¹⁵⁷.

A diferència de les concepcions subversives que van dividir profundament a l'esquerra en els preparatius i desenvolupament de la revolució d'octubre de 1934 i que tant van llastrar la seva hipotètica victòria, les mesures empreses per la dreta- la desactivació legal del règim propugnada per la CEDA; l'ensorrament de la República a través d'una insurrecció armada que contemplava el carlisme; la repetició d'una gran restauració monàrquica en la qual somiava el nucli alfonsí o el sollevament i la propagació de la violència al carrer que professava la Falange, van ser sacrificades en favor del suport a la influència coercitiva que necessitava l'Estat en el gran repte que va suposar sufocar la revolució¹⁵⁸.

El caràcter públic que va tenir l'intent revolucionari d'octubre va permetre a diferents formacions de la dreta modificar els seus instruments de mobilització. Partits polítics com la Falange van exercir l'octubre de 1934 de guàrdia cívica contra els efectes de la vaga general i, en casos d'extrema gravetat, van haver d'actuar com una tropa auxiliar de l'Exèrcit i la Guàrdia Civil en les zones insurgents.

La revolució d'octubre de 1934 faria accelerar la intransigència de la dreta envers una República acusada d'emascarar la revolució. Dins de Falange, la impaciència sobre les mesures que s'havien d'emprendre abans que l'esquerra pogués tornar al poder van ocupar una rellevància capdavantera. Després d'octubre de 1934, la Falange ja no es va poder desentendre de la lluita armada que, des del seu punt de vista, calia per derrocar el règim republicà.

¹⁵⁶ PRESTON, Paul: *op.cit.*, pp.134-145.

¹⁵⁷ *Ibid.*, pp.141-146.

¹⁵⁸ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: *op.cit.*, p.236.

6.1 José Antonio, cabdill únic de la Falange

Gairebé en el mateix moment en què es van produir els successos d'octubre de 1934, encarregats aquests de sedimentar la bipolarització de la societat de masses espanyola, José Antonio Primo de Rivera va convocar el I Consell Nacional de *Falange Española* de las JONS amb l'objectiu de dotar-se d'una nova direcció administrativa superada ja la crisi que havia travessat l'organització falangista durant l'estiu de 1933¹⁵⁹. José Antonio ho tenia clar: Falange s'havia de convertir en una organització disciplinada, sota l'obediència d'un únic cabdill i amb uns principis acceptats pel conjunt dels militants. Calia superar la fase de transició on s'havien juxtaposat dos plantejaments ideològics diferenciats com eren els de les JONS i els de Falange. José Antonio Primo de Rivera sabia que havia arribat l'hora de constituir realment un partit polític que diposés en el seu màxim dirigent un poder decisiu i inqüestionable¹⁶⁰.

L'exigència que la unitat de comandament s'identifiqués dins del partit en el nomenament formal de José Antonio com a líder no passava desapercebuda per cap militant de l'organització. Com sosté Payne, el José Antonio d'aquests moments comptava amb una popularitat que el feien ser el presumible futur nou cabdill del moviment: *«a pesar de la oposición con que tropezaba, el prestigio personal de José Antonio dentro de la Falange siguió creciendo. Los estudiantes hicieron de él un ídolo. Con su probado valor físico, su encanto personal, su vigor y su elocuencia, parecía destinado a ser un caudillo. El silencioso y poco atrayente Ruiz de Alda y el duro y frío Ledesma no tenían la menor posibilidad de competir con él en popularidad. Para la mayoría de los jóvenes falangistas era el símbolo viviente del partido»*¹⁶¹.

Ja durant el mes de setembre de 1934 el Triumvirat que dirigia la Falange havia deixat de funcionar, passant a mans de José Antonio la convocatòria i l'ordre del dia del Consell Nacional. Ledesma, que mesos abans havia intentat aliar-se amb Ruiz de Alda i els milicians falangistes de la *Primera Línea* per a desplaçar a José Antonio i emprendre un cop de partit sobre ell, va interpretar el descontentament militant per la ineficàcia del partit com l'evidència més rotunda de què calia posar fi a una fórmula organitzativa de Falange molt aliena de la naturalesa política dels moviments feixistes.

Encara que Ledesma era conscient que el partit funcionaria de forma més eficient amb un lideratge personal i que ningú podia vèncer el prestigi de José Antonio si les coses es decidien plantejar d'aquesta manera, el polític zamorà va continuar proposant un comandament col·lectiu per Falange anteposant finalment els seus interessos personals a les necessitats reals de l'organització. Fou segurament per això que des de l'òrgan de propaganda JONS es feren constants proclames a favor del Triumvirat: *«¡Comaradas! Disciplina firme y fidelidad inquebrantable al Partido. Y solo es posible la disciplina*

¹⁵⁹ Vid. 3.5

¹⁶⁰ GALLEGO, Ferran: *op.cit.*, pp.278-281.

¹⁶¹ G. PAYNE, Stanley: *op.cit.*, p.56.

fecunda y necesaria teniendo conciencia exacta de cuáles son los mandos. La Falange dispone, no de un Jefe, sino de un Triunvirato de Jefes. ¡Toda la confianza al Triunvirato Nacional!»¹⁶².

Convocat pel dia 5 d'octubre, amb la presència de la *Junta de Mando* i representants de quasi totes les comunitats autònomes d'Espanya, el I Consell Nacional de Falange va procedir a organitzar la votació que hauria de resultar decisiva en referència al tipus de comandament que havia de tenir el moviment. La votació es va realitzar en un ambient d'excitació i amb la tensió que es podia esperar sobre el resultat. Per només un vot de diferència, Jesús Suevos va desfer l'empat a setze vots, la *Junta de Mando* de Falange va decidir que l'organització, d'ara endavant, passaria a ser dirigida, en lloc de per el Triumvirat format per José Antonio, Ledesma i Ruiz de Alda, per un únic cabdill: José Antonio Primo de Rivera¹⁶³.

És possible, encara que segurament s'equivocava, que Ledesma pogués arribar a creure que la totalitat dels qui havien votat pel comandament col·lectiu de Falange estarien disposats a seguir-lo en un nou intent d'acabar amb la supremacia de José Antonio a l'organització. El líder zamorà comprenia les seves escasses possibilitats de triomfar en un debat obert amb José Antonio a qui ja era molt difícil d'acusar d'una orientació a la dreta o d'abanderar unes posicions burgeses, sobretot quan el dirigent falangista li ho podia desmentir amb arguments tan senzills com les seves pròpies declaracions al Congrés o els discursos realitzats en els viatges de propaganda¹⁶⁴.

La conjuntura política del país i la dificultat d'abordar una ruptura que segurament hauria significat la dispersió dels seus col·laboradors més propers, el desmantellament dels principals òrgans de propaganda i la liquidació final del moviment jonsista, foren els factors que portaren a Ledesma a no presentar batalla quan *Falange* de las *JONS* va prendre la decisió d'establir per l'organització del partit un comandament individual. L'únic que podia esperar el polític zamorà era que una crisi en el futur més immediat pogués obrir novament les seves possibilitats, especialment ara que es podria retreure a José Antonio tots els problemes que Falange tingués en el futur. Amb posterioritat, Ledesma comentaria sobre aquests moments complicats en l'organització falangista: «*Primo de Rivera inauguraba su jefatura con su escenario espléndido. Dentro, el Partido acalló toda disensión y se puso a sus órdenes con la más rigurosa disciplina, lo que era desde luego obligado, tanto por las circunstancias como por el buen sentido. Fuera, España desarrollaba jornadas históricas, henchía su vientre para que fuesen posibles los pactos fructuosos. No había más que pedir*»¹⁶⁵.

A partir d'octubre de 1934, de manera coherent amb el caràcter feixista del partit i amb les aspiracions mantingudes des de sempre encara que no haguessin estat manifestades del tot, José

¹⁶² JONS, número XI, VIII-1934, pp.1-2.

¹⁶³ THOMÀS, Joan Maria: *Los fascismos...*, op.cit., p.99.

¹⁶⁴ GALLEGO, Ferran: op.cit., pp.278-280.

¹⁶⁵ LEDESMA RAMOS, Ramiro: *¿Fascismo en España?*, op.cit., p.53.

Antonio passava a ser el líder totpoderós de l'organització falangista. Ledesma quedaria relegat al segon lloc de la jerarquia del partit, sent nomenat president de la *Junta Política*, organisme assessor del *Jefe nacional*. En el I Consell Nacional de Falange també es va prendre una altra decisió important: el partit adoptaria l'uniforme falangista, consistent en la camisa blau maó dels obrers mecànics¹⁶⁶.

Encara que Ledesma i José Antonio havien sabut, novament, reduir la tensió que els enfrontava per poder fer front conjuntament i a través del partit a les exigències del context republicà, la crisi entre ambdós dirigents feixistes es va tancar en fals. Cap dels dos va ser realment sincer amb l'altre. Els crucials esdeveniments polítics que es viurien a Espanya en aquells mateixos dies d'octubre acabarien precipitant la sortida definitiva de Ledesma de l'organització acompanyat d'alguns jonsistes de primera hora. Abans del cisma definitiu, una Falange acabada per José Antonio Primo de Rivera en solitari hauria de fer front a l'escalada revolucionària d'octubre de 1934. Les diferències entre José Antonio i Ledesma podien esperar encara una mica més.

6.2 La resposta de Falange a la revolució d'octubre de 1934

Immediatament després d'erigir-se com a gran líder del partit feixista espanyol, José Antonio Primo de Rivera s'afanyà a intervenir decididament en la lluita contrarevolucionària que la dreta feia esforços en configurar. La nit del 6 d'octubre, José Antonio redactà una circular en nom del Consell Nacional de *FE de las JONS* on s'expressava la seva repulsió per la manera com s'havia resolt la crisi del Govern i on es plantejava la col·laboració que oferirien les milícies falangistes en defensa d'Espanya. Falange brindava al Govern i a l'Exèrcit la seva col·laboració com a força auxiliar antirevolucionària, però també com a element de suport per un futur cop d'Estat contra la República. Representants de les centúries falangistes acudiren en massa a oferir-se voluntaris als ministeris de Guerra, Governació i al Congrés dels Diputats per a col·laborar en la lluita contra els marxistes i separatistes, deixant ben clar que la seva implicació no es dirigiria en defensa de l'ordre republicà establert¹⁶⁷.

Com li havia escrit a Franco poques setmanes abans, José Antonio tenia clar que la revolució que s'albirava a l'horitzó podria ser una clara amenaça a la pervivència de la unitat nacional que tant era posada en discussió pel separatisme català i l'obrerisme marxista en el seu intent de desbordar les forces d'ordre públic i el poder civil. José Antonio havia instat sense èxit al general Franco perquè protagonitzés una actuació militar patriòtica i independent que posés fi a la psicosi revolucionària¹⁶⁸.

La Falange va persistir en la seva actitud oportunista al carrer durant els dies en què es perllongà la revolució. El diumenge dia 7 d'octubre, un cop s'havia esclafat el moviment a Catalunya,

¹⁶⁶ THOMÀS, Joan Maria: *Los fascismos...*, op.cit., p.99.

¹⁶⁷ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: op.cit., p.237.

¹⁶⁸ G. PAYNE, Stanley: op.cit., p.94.

es va convocar a tots els militants madrilenys al local del partit. Allà Ruiz de Alda proposà organitzar una manifestació en pro de la unitat nacional i com a mostra de suport al Govern d'Espanya. A mig matí, José Antonio va donar l'ordre de preparar-se als cinc-cents falangistes que s'apinyaven a la seu de FE de las JONS, i acudí a sol·licitar la pertinent autorització governativa per aquesta «*marxa sobre la Puerta del Sol*» que s'intentaria realitzar. Un cop aconseguida l'autorització, els cinc-cents militants falangistes, liderats per José Antonio i flanquejats per Ruiz de Alda i Ledesma, es dirigiren cantant i exhibint banderes tricolors cap a la cèntrica Puerta del Sol de Madrid¹⁶⁹.

A la manifestació per la unitat d'Espanya organitzada per la Falange es van anar sumant els vianants que rondaven els llocs més centrals de la ciutat, aconseguint-se, finalment, una multitud de vint mil persones segons les fonts falangistes. Des de la balconada, José Antonio es dirigí al públic evocant la gloriosa batalla de Lepanto del 7 d'octubre de 1571 i incitant a les masses a seguir l'exemple dels joves parisencs en els aldarulls antiparlamentaris que havien protagonitzat el 6 de febrer d'aquell mateix any. José Antonio declarà el seu suport al Govern que, segons ell, «*nos ha devuelto la unidad de España*». L'exhortava, a més, a què aprofités les circumstàncies i iniciés una nova política d'extirpació envers els grans mals que representaven el marxisme i el separatisme¹⁷⁰.

Després d'encoratjar a les masses, Primo de Rivera realitzà una breu entrevista amb el cap del Govern, Alejandro Lerroux, qui sobre la trobada anotaria a les seves memòries: «*Quando me visitó el día 7 de octubre, con la camisa azul de uniforme falangista creado por él, para ofrecerme el concurso de sus amigos y pedirme armas cortas con que servir a la causa del orden [...] en los ojos le reverberaba el fuego patriótico que ardía en su corazón. Pero yo era el Jefe del Gobierno. No podía ni debía entregar las armas ni las funciones del estado para defender la ley y el orden público a quienes no dependían del Estado mismo ni estaban a la disciplina de los institutos armados*»¹⁷¹.

Condicionats enormement per les normes promulgades des de la direcció del país, els falangistes d'Astúries, Santander i el País Basc van intervenir a títol personal en accions aïllades com el manteniment dels serveis cívics i la protecció d'edificis oficials, indústries, esglésies i convents, a més d'implicar-se en la delació i repressió ulterior. A la resta d'Espanya, Falange es va posar a disposició de l'autoritat militar per a l'execució de tota classe de serveis d'armes, però en cap cas s'acceptà l'oferiment i les tasques de vigilància es realitzarien de forma espontània i extraoficial.

El moviment feixista espanyol va acusar amb escreix el seu esperit antirevolucionari. Arreu d'Espanya hi hagué sis falangistes morts que passarien a engrossir el panteó de màrtirs de l'organització. A més, es va suspendre l'òrgan de propaganda *Libertad* com també altres publicacions menors. Al mateix temps es tancaren gairebé la totalitat dels centres i prefectures provincials de

¹⁶⁹ GALLEGO, Ferran: *op.cit.*, pp.280-281.

¹⁷⁰ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: *op.cit.*, pp.236-241.

¹⁷¹ GALLEGO, Ferran: *op.cit.*, p.281.

Falange i es vigilà de molt a prop el sindicat *CONS*. La cúpula dirigent del partit, que presumia d'haver contribuït «*con nuestras fuerzas a la derrota del movimiento antiespañol*»¹⁷², ordenaria als seus militants que no intervinguessin en les inevitables sessions patriòtiques ni en els actes progovernamentals d'acció de gràcies. També es prohibí tota cooperació amb els partits de dretes o les agrupacions ciutadanes.

Mentre que protestava enèrgicament contra la pervivència de l'Estatut de Catalunya i el manteniment en la legalitat de la UGT i el PSOE, la Falange es va intentar distanciar dels partits de la dreta en el Govern accentuant així la nota antipolítica i presentant-se com la viva veu dels grups armats que, amb un creixent malestar per la gestió política de la repressió, estaven configurant un autèntic complot contra la República. D'entre totes les forces de la ultradreta antirepublicana que s'estaven adherint al complot, José Antonio pretenia abanderar la recerca d'una sortida militar que donés resposta a la laxitud governamental davant la revolució d'octubre¹⁷³.

A propòsit d'això, José Antonio difongué la seva «*Carta a un militar español*». En el document, anònim i dirigit sobretot a Joaquín Fanjul i Manuel Goded, i els membres de la UME, s'insistia en el rebuig del sistema parlamentari per dèbil, en l'animadversió als partits d'esquerra per antinacionals i en la separació tàctica de les dretes pel seu egoisme de classe. José Antonio feia una crida a la reflexió a les Forces Armades sobre les seves responsabilitats i les convidava a unir-se de forma subordinada a la Falange en la seva lluita contra la República. El polític falangista proposava un viratge nacionalista i autoritari i en la seva opinió el model polític que s'havia d'assolir era el de la revolució feixista, impulsada per una minoria falangista audaç i preparada però desitjosa d'integrar a totes les classes en un ideal nacional. Un cop pres el poder, els militars no haurien de governar per si mateixos com en la Dictadura que havia fundat el seu pare, sinó «*esperar en aquéllos en quienes encuentre más semejanza con el Ejército mismo; es decir, en aquellos en quienes descubra, junto al sentido militar de la vida, la devoción completa a dos principios esenciales: la Patria i la justicia social sin reservas*»¹⁷⁴.

La intenció de José Antonio quedava revelada perfectament en aquesta carta. Recelós de l'Exèrcit i despectiu amb la superioritat militar envers els polítics, el líder falangista no concebia les Forces Armades sinó com un instrument que compensés la debilitat de les seves milícies i com un braç subversiu susceptible de ser utilitzat d'acord amb els postulats ideològics de la Falange.

José Antonio Primo de Rivera utilitzà la revolució d'octubre de 1934 per distanciar-se de les postures de la dreta que majoritàriament contemplaven que un cop extingida la revolució el que s'havia de fer era restablir l'ordre republicà. José Antonio va retreure a Gil Robles que no advoqués pel triomf de la revolució nacional. Va acusar Lerroux de desaprofitar la magnífica ocasió històrica que havia sigut la unanimitat nacionalista del 7 d'octubre i va retreure al Govern republicà que no fos capaç

¹⁷² *La Nación*, 30-X-1934. p.9.

¹⁷³ GALLEGO, Ferran: *op.cit.*, pp.280-283.

¹⁷⁴ José Antonio Primo de Rivera: *Carta a un militar español*, novembre de 1934, p.1, cit. per González Calleja, 2011, p.239.

de comprendre la força mística que havia tingut la revolució més enllà de la superfície dels esdeveniments. Pel líder falangista, l'Estat liberal republicà havia mostrat un cop més la seva manca de conviccions. L'Estat s'havia salvat per la intervenció de l'Exèrcit enfront de la mística revolucionària marxista i anarquista. Per José Antonio Primo de Rivera, Espanya s'havia de reinventar amb les seves dues formes de viure de manera autèntica: la militar i la religiosa¹⁷⁵.

6.3 La crisi interna de Falange, el nou programa polític i el debilitament de l'organització

Poc després de la revolució d'octubre de 1934, les divisions al si de Falange van frustrar unes possibilitats polítiques del moviment feixista ja en aquests moments pràcticament inexistents. José Antonio Primo de Rivera havia apostat, com a contestació a la revolució d'octubre, per un cop exclusivament militar que acabés de forma violenta amb el malson en què a parer seu s'estava convertint la República. Internament, el líder falangista havia aconseguit aplacar temporalment tota crítica envers el lideratge únic que exercia sobre el partit. Ara bé, la seva implicació directa en les maniobres conspiradores de militars i monàrquics, fallides durant octubre-novembre de 1934, van obrir de nou els dubtes interns sobre el lideratge pragmàtic que exercia sobre el moviment feixista espanyol¹⁷⁶.

Generalment els dubtes i les objeccions sobre el lideratge de José Antonio provenien dels sectors jonsistes però cada cop més l'ala conservadora del partit es mostrava també crítica amb el líder falangista. Ledesma era el principal detractor i qui somiava més en l'abatiment del lideratge joseantonianista dins l'organització. Discrepava del líder del partit pel suport que havia dipositat al Govern de Lerroux durant el mes d'octubre i per haver deixat escapat de forma maldestra l'ocasió de prendre el poder en les primeres setmanes de novembre. Ledesma sostenia que havia sigut un greu error no aprofitar el fracàs de la revolució per impulsar el renaixement del partit. Tal com escrivia, Falange hauria d'haver «*desencadenado una acción violenta*» que hagués sigut capaç de subministrar «*fuera moral y prestigio entre las grandes masas españolas*»¹⁷⁷. La línia a seguir que segons el polític zamorà hauria d'haver emprès el partit era l'atracció dels militants falangistes als elements més joves i dinàmics de l'Exèrcit per a dur a terme una revolució nacionalsindicalista amb la participació de sectors de la classe obrera treballadora. Ell en deia «*dirigir y absorber la capacidad insurreccional de esos elementos, uniéndolos a sus propios grupos para organizar la toma violenta del poder*»¹⁷⁸.

Encara que ho tenia molt clar, la línia a seguir proposada per Ledesma era també una quimera doncs el complot de novembre destinat a derrocar la República va acabar frustrant-se sense portar-se finalment a la pràctica. José Antonio, que tenia por en comprometre l'existència del moviment amb un

¹⁷⁵ GALLEGO, Ferran: *op.cit.*, p.282.

¹⁷⁶ MORENTE, Francisco i GALLEGO, Ferran: *op.cit.*, pp.179-185.

¹⁷⁷ LEDESMA RAMOS, Ramiro: *¿Fascismo en España?*, *op.cit.*, p.44.

¹⁷⁸ *Ibid.*, p.4.

episodi tan difícil d'emprendre i de resultat inestimable, va decidir recolzar de manera subalterna l'hipotètic pronunciament reaccionari que havia de dirigir l'Exèrcit. Fou aquesta decisió el que va irritar més a un desconsolat Ledesma que veia deslluït el feixisme espanyol per la manca de base social suficient i per la seva poca disposició al pacte amb la ultradreta. Si abans de la revolució d'octubre Ledesma havia sabut ajornar les seves discrepàncies envers José Antonio, la posada en escena falangista durant la revolució i les setmanes immediates, van fer que Ledesma tingués clar que calia un cop de força dirigit a l'interior del moviment i destinat a desactivar el lideratge que José Antonio exercia. A finals d'any, encara enfonsat pel fracàs de l'aixecament, José Antonio manifestava el seu abatiment en una missiva al llavors japista Ramón Serrano Súñer on es podia llegir: «*De no haber corrido ya la sangre hoy licenciaba la Falange. ¿Cuál sería el destino de estos chicos si triunfaran? ¿Cuál sería su empleo en circunstancias normales?*»¹⁷⁹.

José Antonio Primo de Rivera intentà reorganitzar la Falange un cop les dificultats que havia travessat el moviment semblava que havien quedat diluïdes pel pas del temps. El partit falangista aprovà un programa mínim, els «*27 Puntos Programáticos*», que passaria a constituir-se com el programa bàsic del partit i el seu contingut seria de compliment innegociable. El programa incloïa una definició d'Espanya com a «*unidad de destino y voluntad de imperio*», així com l'exigència de «*anulación fulminante*» de la Constitució republicana i la promesa de dignificació pública de l'Exèrcit i de l'Armada. En el programa es condemnava «*toda conspiración contra la unidad de la patria*» i es reprovava al «*separatismo*», afirmant que «*todo separatismo es un crimen que no perdonaremos*». Al mateix temps, es justificava la supressió de la Constitució perquè incitava a les disgregacions¹⁸⁰.

El Nou Estat falangista era definit en el nou programa polític com un «*instrumento totalitario al servicio de la integridad patria*», una pàtria en la qual s'abolirien tant els partits polítics com els sufragis per ser substituïts per un nou tipus de participació basada en la família, el municipi i el sindicat. S'afirmaven també la llibertat, dignitat i integritat humanes postulant-se que «*solo es de veras libre quien forme parte de una nación fuerte y libre*». Es repudiava, a més a més, la lluita de classes i s'afirmava que «*nuestro régimen la hará radicalmente imposible*». En el terreny econòmic es definia Espanya com un «*gigantesco sindicato de productores*» amb la intenció d'organitzar «*corporativamente a la sociedad española mediante un sistema de sindicatos verticales por ramas de producción al servicio de la integridad económica nacional*». Finalment en el nou programa polític es reconeixia i es reafirmava el dret a la propietat privada i se citava la tendència a la nacionalització del servei de la banca mitjançant les corporacions i els grans serveis públics¹⁸¹.

¹⁷⁹ Carta de José Antonio Primo de Rivera a Ramón Serrano Súñer el Nadal de 1934, cit. per Carlos Rojas: *Memorias inéditas de José Antonio Primo de Rivera*, Madrid: Planeta, 1977, p.145.

¹⁸⁰ ABC: *El programa de Falange Española de las J.O.N.S.*, 30-XI-1934, pp.32-34.

¹⁸¹ *Ibid.*, pp.32-34.

La presentació d'aquest document teòric falangista va obrir una nova fase en la quasi permanent crisi interna en la qual es veia inserida la Falange. D'alguna manera el contingut del programa no va satisfer a cap de les tendències presents en el moviment. Encara que en el punt 25 es deia explícitament: «*nuestro movimiento incorpora el sentido católico -de gloriosa tradición y predominante en España- a la reconstrucción nacional*»¹⁸² la facció més conservadora del partit creia, com Gil Robles, que el moviment no es podia considerar catòlic. Aquesta acusació de manca de fe de l'organització fou l'excusa perfecta perquè el sector més conservador de Falange justificqués el seu abandonament del partit i la seva posterior entrada en el *Bloque Nacional*.

Molts dels representants de la facció esquerrana del moviment, liderada pel metge sindicalista Nicasio Álvarez de Sotomayor, també van decidir donar suport a l'ingrés del partit en l'entramat dirigit per Calvo Sotelo. Fins i tot el revolucionari Ledesma preferia ara una incorporació falangista al *Bloque Nacional* abans que José Antonio continués liderant l'organització. Encara que José Antonio estigué temptat de negociar amb Calvo Sotelo, el líder falangista acabà apostant pel que s'exposava en el punt 27 del programa: «*Nos afanaremos por triunfar en la lucha con solo las fuerzas sujetas a nuestra disciplina. Pactaremos muy poco. Sólo en el empuje final por la conquista del Estado gestionará el Mando las colaboraciones necesarias, siempre que esté asegurado nuestro predominio*»¹⁸³. Amb aquesta irracional oposició a tota aliança possible, José Antonio va trencar amb qualsevol estratègia que necessitava el partit per reactivar-se. *Falange Española* de las JONS, per culpa de la manca de visió del seu líder, fou incapaç de buscar una integració en el conjunt de l'extrema dreta que la salvés de la bancarrota i tampoc s'atreví a projectar una operació revolucionària en solitari o amb el suport de l'Exèrcit¹⁸⁴.

El primer gran líder en distanciar-se de la Falange fou Giménez Caballero que, obsessionat per la defensa de la catolicitat dins el partit, va interpretar que el punt 25 del nou programa polític era una evidència del component herètic que sobresortia en el moviment. La negativa de José Antonio a integrar-se en el *Bloque Nacional* el va acabar de convèncer per abandonar definitivament el partit. L'abandonament de Giménez Caballero va suposar que el principal partidari de la integració falangista en el grup parlamentari dirigit per Calvo Sotelo trenqués virtualment els darrers lligams polítics i econòmics que unien la Falange amb els monàrquics. El buit de Giménez Caballero fou seguit per la marxa de Ricardo Rada, el comandant Arredondo, Enrique Ansaldo i altres membres importants de la milícia falangista com Groizard i Rodríguez Tarduchy. Entre dos mil i tres mil membres més de Falange passarien a integrar-se en el *Bloque Nacional* de Calvo Sotelo entre novembre i desembre de 1934¹⁸⁵.

¹⁸² ABC: *El programa de Falange Española de las J.O.N.S.*, 30-XI-1934, pp.32-34.

¹⁸³ *Ibid.*, pp.32-34.

¹⁸⁴ THOMÀS, Joan Maria: *Los fascismos...*, op.cit., pp.106-110.

¹⁸⁵ *Ibid.*, pp.107-109.

Un cop va desaparèixer tot indicatiu de suport polític i econòmic procedent de les files monàrquiques, el descontentament de Ledesma i dels seus seguidors va créixer de manera exponencial convertint-se en la principal problemàtica a la qual havia de fer front José Antonio després d'encaixar les massives escissions de finals de 1934. A principis de 1935 la situació de la Falange era molt greu. Sense diners, sense gairebé propaganda en haver-se perllongat la vigència de l'estat de guerra després de la revolució d'octubre, amb una pèrdua preocupant de militància i desavinences entre Ledesma i José Antonio, el primer fou qui acabaria trencant la unió del moviment feixista espanyol que s'havia forjat el febrer de 1934. Si Falange volia continuar amb la seva existència, es feia obligatori que José Antonio Primo de Rivera controlés una crisi que havia sacsejat els fonaments i la militància del partit. La situació era complicada i precisava una actuació totalment absent de vacil·lacions.

6.4 El cisma de Falange Española de las JONS

D'alguna manera el que seguia separant a Ledesma de José Antonio Primo de Rivera no era tant un element ideològic sinó més aviat tàctic. El pas del temps i el bagatge adquirit dins el partit van evidenciar però que l'apreciació entre les files falangistes que el líder zamorà era l'autèntic intèrpret del feixisme espanyol, un personatge revolucionari, i que José Antonio era més un líder de tipologia conservadora que feixista, ja no tenia raó de ser. José Antonio, havia dut a terme un procés de radicalització que s'havia produït justament en els moments on Falange no havia hagut de considerar la política d'aliances amb les organitzacions de dreta i ultradreta. Primo de Rivera va acabar entenent per fi el que per Ledesma estava clar des de feia molt de temps: el feixisme havia d'aportar un discurs social rupturista-revolucionari a Espanya i el partit s'havia d'acabar situant a l'avantguarda de la possible coalició antirepublicana en lloc de ser un simple element de juxtaposició¹⁸⁶.

L'arribada del nou any va portar un gir decisiu en la trajectòria política i personal de Ramiro Ledesma Ramos. Si l'entrada en l'any anterior havia estat marcada per la fusió amb Falange i la consolidació de la seva estratègia de suma dels elements dispersos del feixisme, 1935 s'iniciava amb el procés invers. És a dir, una operació necessària de rescat de l'essència jonsista per la via de separar el partit dels pactes unificadors de febrer de 1934. El cúmul de circumstàncies, sobretot les succeïdes durant octubre de 1934 i l'assumpció per José Antonio del lideratge individual de l'organització, van fer evident per Ledesma que calia apartar-se d'un organisme polític que, segons ell, es trobava en estat d'agonia¹⁸⁷.

Ledesma va preparar la seva marxa amb la secreta esperança d'aconseguir el que no havia pogut obtenir l'any 1933. És a dir, convertir-se en el soci privilegiat dels monàrquics. Ledesma pretenia abandonar el partit acompanyat del dirigent de la CONS Álvarez de Sotomayor, un individu amb unes

¹⁸⁶ GALLEGO, Ferran: *op.cit.*, pp.307-315.

¹⁸⁷ *Ibid.*, pp.301-311.

inclinacions sindicalistes revolucionàries essencials pel somni de fer renéixer les JONS. Ledesma també esperava comptar amb les que havien sigut les seves bases inicials, els estudiants universitaris, que podien sentir-se més inclinats cap a qui els dirigís un discurs d'activisme i de preparació imminent del cop d'Estat contra l'ordre establert. No obstant això, per damunt de tot, Ledesma somiava en abandonar Falange acompanyat d'un Onésimo Redondo que creia que encara posseïa un criteri independent i que no estava influenciat pels sectors falangistes més conservadors de Valladolid. Per Ledesma comptar amb Redondo no només era disposar del suport d'un dels principals fundadors de les JONS sinó que significava tenir a mà el principal nucli de suport local que comptava el partit fora de la capital, d'alguna manera l'autèntica pàtria del nacionalsindicalisme i el que podia convèncer als militants indecisos de la necessitat de sumar-se a l'escissió¹⁸⁸.

El 14 de gener de 1935, Ramiro Ledesma, Álvarez de Sotomayor i Onésimo Redondo van dirigir a la premsa un manifest que es publicà a l'*Heraldo de Madrid* i on es va fer oficial la defecció jonsista sobre Falange. En ell es proclamava: «*Reunidos con esta fecha en Madrid los antiguos dirigentes de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista, hemos reconocido unánimemente la necesidad de organizar las JONS fuera de la órbita de Falange Española y de la disciplina de su jefe, José A. Primo de Rivera. [...] Las finalidades de nuestra decisión son, en resumen, las siguientes: 1) Afianzar el carácter nacional sindicalista revolucionario que nos ha distinguido siempre y que incorporamos a Falange Española cuando hicimos la fusión que hoy declaramos rota; 2) Perfilar sin vacilaciones nuestra posición frente a la actual situación política; 3) Encauzar positivamente el descontento y la protesta que entre la casi totalidad de los antiguos camaradas jonsistas se advertía contra el espíritu y los hombres que últimamente predominan en F.E.; y 4) Extender con eficacia y vigor los ideales nacional sindicalistas en los sectores más propiamente populares de España*»¹⁸⁹.

L'endemà del manifest rupturista de Ledesma i companyia, José Antonio va fer pública una nota reactiva on es comunicava l'expulsió «*por higiene*» de Ledesma, Sotomayor, Juan Aparicio i diversos falangistes val·lisoletans. Tots ells van ser acusats d'indisciplina i de conspiració contra la unitat del moviment. És sorprenent que José Antonio no inclogués a Onésimo Redondo en aquesta llista d'expulsats. Redondo respondria ràpidament al gest de José Antonio amb demostracions de lleialtat duradora. En realitat, Redondo actuava amb sentit doncs tenia molt més en comú amb José Antonio que no pas amb l'agnòstic Ledesma. José Antonio, intentant omplir el buit que havia deixat la fuga de Ledesma i els seus seguidors, va oferir a Redondo la preeminència en els comandaments de Falange i una major autonomia del grup val·lisoletà que no s'havia aliat amb Ledesma. Redondo acceptà l'oferiment gustosament¹⁹⁰.

¹⁸⁸ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: *op.cit.*, pp.266-270.

¹⁸⁹ *Heraldo de Madrid*, 14-1-1935, p.2; *ABC*, 15-1-1935, pp.25-26 i *La Nación*, 15-1-1935, p.2.

¹⁹⁰ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: *op.cit.*, p.266.

Pocs dies més tard de la publicació a la premsa de l'escissió jonsista i la ulterior rèplica de José Antonio, el 18 de gener, també a l'*Heraldo de Madrid*, es publicà una entrevista a Ramiro Ledesma on el zamorà no va mostrar gens de simpatia pel moviment falangista que acabava d'abandonar. En respondre sobre els motius de l'escissió, Ledesma contestava atribuint-la a la personalitat de José Antonio. Considerava que «*Primo de Rivera tiene una mentalidad feudal, que opera en política con unas docenas de mercenarios y un grupo reducido de amigos equivocados, aunque sinceros, que tienen un espíritu pretoriano incompatible con nuestro sentido hondo de la dignidad humana*»¹⁹¹. Atribuïnt l'escissió a la personalitat del *Jefe Nacional* i molt crític també amb els que creien cegament en la seva persona, Ledesma considerà que l'escissió suposava la fi del partit falangista. Afirmava que «*La Falange está desmantelada, pues la escisión de las JONS equivale a desprender de aquella, de una parte, el grupo intelectual teórico, que ha creado la doctrina, como Giménez Caballero, Juan Aparicio, Bedoya... Y, de otra, el grupo de organizadores y agitadores, Redondo Ortega i Álvarez de Sotomayor: es decir, los intelectuales y toda la base popular, revolucionaria, obrera del partido*»¹⁹².

Conscient que l'autèntic potencial de futur d'unes JONS independents estava en el control de l'organització sindical, Ledesma va decidir acudir a la seu de la CONS de Madrid i va intentar convèncer als prop de mil afiliats que allà s'hi concentraven. Informat d'aquesta maniobra, José Antonio va replicar i acudí personalment al local trastocant la inicial hostilitat cap a la seva persona en una adhesió incondicional. L'argúcia de José Antonio va obligar a Ledesma a retirar-se i a assumir que, un cop més, la credibilitat més ferma del lideratge de José Antonio l'havia derrotat¹⁹³.

Pocs dies després, José Antonio va convocar la *Junta Política* del partit on s'aprovà, constant així en els estatuts, l'expulsió de Ledesma i Sotomayor. Pel madrileny la ultradreta de Calvo Sotelo i el seu projecte del *Bloque Nacional* havien sigut els grans culpables de l'escissió de les JONS. Un cop els dos nuclis se separaren, la rivalitat JONS-Falange degenerà en picabaralles a la premsa i un llarg recorregut de violència al carrer. Els dirigents jonsistes eren provocats per matons falangistes que, a més, assaltaren l'oficina de Ledesma i destruïren els exemplars del nou butlletí de les JONS: *La Patria Libre*. A tot això cal afegir els xocs violents que hi hagué entre ambdós grups als indrets més cèntrics de la capital, la presa violenta de les oficines de les JONS a Madrid per part de Falange i, fins i tot, l'intent falangista d'assassinar a Ledesma, evitat providencialment per José Antonio.

L'escissió entre JONS i Falange representà per a molts sectors de la dreta una deriva final d'ambdós sectors polítics que podria esdevenir en la defunció definitiva del feixisme espanyol. A l'*Heraldo de Madrid* es publicà sobre això: «*El fascismo, lo que unos cuantos señores llaman fascismo, ha quedado partido por gala en dos. Primo de Rivera y Ledesma Ramos se han colocado frente a frente. Ahora solo*

¹⁹¹ *Heraldo de Madrid*, 16-I-1935.

¹⁹² *Heraldo de Madrid*, 18-I-1935.

¹⁹³ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: *op.cit.*, p.266.

*queda que en esos dos campos haya nuevas escisiones para que respiremos libres los que tenemos las ventanas del alma abiertas a otros aires de renovación»*¹⁹⁴. Si bé les coses no haurien de funcionar de la forma en què ho desitjaven els redactors del periòdic, l'actuació independent de JONS i Falange era un repte enorme per la supervivència del feixisme espanyol. 1935 seria l'any en què es faria evident que el feixisme espanyol no s'havia consolidat a Espanya després d'anys de frustrats intents. Tant Ledesma com José Antonio havien de reordenar uns nuclis polítics enormement expectants i profundament debilitats pel context. Ressuscitar les JONS era un repte majúscul per Ledesma, així com per José Antonio reorganitzar una *Falange Española* esgotada i sense vies de finançament.

6.5 La crisi definitiva de les JONS i la resurrecció temporal de Falange

Després de l'escissió jonsista, Ledesma va intentar aconseguir, amb un èxit relatiu, l'obtenció de finançament per part de diversos sectors alfonsins. Aquests recursos li permeteren editar durant uns pocs mesos un nou periòdic de caràcter feixista que s'anomenà *La Patria Libre*. Al marge d'això, en la més que necessària recerca de militants, el líder de les JONS va tornar a intentar captar als afiliats cenetistes i, infructuosament, va tractar de convèncer als membres internacionalistes del Partit Sindicalista d'Ángel Pestaña perquè s'enrolessin en la defensa dels ideals nacionals del feixisme. Les JONS independents, encara que s'esforçaren enormement, mai no van saber trobar el seu espai entre uns grups estudiantils de dreta i esquerra molt mobilitzats, una petita pagesia controlada pels partits agraristes catòlics i una massa obrera generalment afiliada a la CNT-FAI. Encara i així, des de *La Patria Libre* Ledesma va dedicar els seus afanys a afirmar un espai propi jonsista, definint novament els principis teòrics del nacionalsindicalisme, tot considerant quins eren els sectors socials als quals s'havia de dirigir l'estil revolucionari del partit, un cop s'havien deslliurat de la mordassa que els havia imposat la unificació amb Falange¹⁹⁵.

Adjunt al manifest de l'organització recuperada, Ledesma va publicar en el primer número del setmanari un text amb el títol de: «*La bandera de la unidad y del vigor de España como Patria Grande y justa, necesita todas las colaboraciones, y entre ellas, de primer rango, la asistencia de la masa popular española*»¹⁹⁶. Com succeiria en gairebé tots els articles que va publicar Ledesma en els set números que tingué el setmanari, les consignes continuaven apostant per la revolució nacional i se seguí clamant per la defensa de la Pàtria davant l'amenaça que la revolució d'octubre havia suposat per Espanya. El discurs nacionalista de Ledesma, ara més que nacional-revolucionari virava cap al nacionalisme popular.

Poc després d'aquests estèrils passos inicials en la reestructuració del partit, Ledesma es retirà a la seva localitat zamorana on escrigué sota el pseudònim de *Roberto Lanzas* un assaig titulat *¿Fascismo*

¹⁹⁴ *Heraldo de Madrid*, 14-I-1935.

¹⁹⁵ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: *op.cit.*, p.268.

¹⁹⁶ *La Patria Libre*, número I, 16-II-1935, p.2.

en España?, que reflexionava sobre el significat del feixisme espanyol en la seva època i les seves circumstàncies particulars. Segons la visió del zamorà, el darrer segle havia contemplat l'enfonsament de l'Espanya tradicional representada per la Dictadura de Primo de Rivera i de l'Espanya subversiva encarnada per la República. Des del seu punt de vista, sobre aquestes frustracions s'hauria d'erigir una tercera via que seria la d'una revolució nacional que fos capaç de fer recuperar per Espanya l'esplendor perduda. Ledesma va resumir la seva teoria en la milícia com rearmament de la joventut. La revolució nacional s'havia d'emprendre mitjançant una violència popular, ja no espontània sinó fortament organitzada d'acord amb l'estructura i la mentalitat militar. Dotar-se d'una milícia robusta amb característiques d'exèrcit popular nacionalitzat consistia ara una necessitat primordial per les noves JONS independents. Després de quatre anys d'intensa activitat política, desgastades les seves primeres incursions teòriques sobre l'acció directa del sindicalisme revolucionari i frustrats també els seus contactes amb l'anarcosindicalisme, Ledesma es va mostrar partidari de la violència organitzada per un partit polític de tipus feixista, prenent com a referència l'estructura militar jeràrquica i la mentalitat de l'Exèrcit¹⁹⁷.

Ledesma oferí justificacions de tipus moral, defensiu i històric a la violència que pretenia que duguessin a terme les seves cada cop més reduïdes joventuts nacionals. Les seves accions les interpretava com un valor moral de ruptura; com un gest de despreniment i rebel·lió contra els valors decrepits, traïdors i injustos del liberalisme, el parlamentarisme, el capitalisme o la democràcia. La violència era una necessitat de defensa contra els enemics marxistes i separatistes.

L'activitat teoritzadora de Ledesma respecte de la violència política assolí el seu cim més elevat amb les obres *¿Fascismo en España?* i *Discurso a las juventudes de España*. Ara bé, cal diferenciar entre una activitat teoritzadora molt potent del líder de les JONS i unes pràctiques polítiques per assolir la conquesta del poder en clar signe de replegament. Ledesma va fracassar estrepitosament en la idea de fer renéixer el partit i no aconseguiria potenciar l'organització a ni tan sols una posició similar a la que havia tingut abans de la unificació amb la Falange. La poca militància amb la qual comptava el partit havia perdut la confiança en els seus líders i també en el fet que una hipotètica unió amb el *Bloque Nacional* pogués salvar un partit polític que expirava. Mentre també agonitzaven els òrgans de propaganda del partit i el moviment es reduïa a un nombre de militants molt reduït, Ledesma era cada cop més conscient que la seva posició en el futur seria de simple observador de la política espanyola.¹⁹⁸

Al final del número 7 de la revista *La Patria Libre*, el dirigent de les JONS va haver d'anunciar, a causa d'un inusitat canvi de localitat, el tancament irreversible de la publicació. Probablement, els recursos que li permetien mantenir-la viva s'havien exhaurit, una vegada que el *Bloque Nacional* havia

¹⁹⁷ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: *op.cit.*,p.269.

¹⁹⁸ GALLEGO, Ferran: *op.cit.*,pp.335-340.

començat a estendre la seva trama propagandística en favor del més semblant al feixisme que pogués existir en el panorama polític espanyol fora de Falange i del grup de Ledesma. El zamorà va intentar justificar la seva marxa de Madrid a Barcelona referint-se a l'ambient asfixiant d'una ciutat «*sin alma vigorosa*» que s'havia convertit en la «*menos apropiada para cobijar y lanzar desde ella la voz de España*»¹⁹⁹.

Després d'advertir que ja en el seu moment havia indicat que li disgustava haver de realitzar la propaganda nacionalsindicalista a la capital: còmoda, indiferent i burocràtica, Ledesma afirmà que «*La Patria Libre no quiere ser madrileña*» i que escollia el camí de Barcelona. A més de l'atractiu que podia oferir una ciutat caracteritzada per les seves lluites socials i del repte que implicava construir una organització nacionalista espanyola al cor del separatisme, Ledesma i les JONS marxaven de la capital per aquest motiu: «*Nuestra marcha a Barcelona, a los casi tres meses de ruptura con Falange Española, nos evitará choques inútiles con esta organización y que una vez reconocido por nosotros que la mayoría del partido prefiere aquella disciplina no deseamos ya nada*»²⁰⁰. La marxa de les JONS a Barcelona va fer que Ledesma acceptés el seu fracàs definitiu. Els seus esforços per constituir un Partit Nacional-Sindicalista a la capital catalana no van passar del simple contacte amb mitja dotzena d'amics i la inscripció en el registre d'associacions. El nucli polític feixista de Ledesma s'extingia a marxades forçades després de quatre anys de constants dificultats. Mai més aixecaria el vol.

Aquestes dificultats amb les quals s'enfrontà Ledesma per consolidar el seu projecte polític van residir en la impossibilitat d'acabar amb les aspiracions que tenia Falange com a partit. Tant per José Antonio com per Ledesma, resultava cada vegada més inqüestionable que no hi havia espai en la vida política espanyola per unes organitzacions feixistes que si bé havien adquirit una certa rellevància política, continuaven tenint un nombre de militants força reduït. A finals de gener de 1935, la crisi interna que havia suposat la marxa de Ledesma de Falange es podia donar per tancada. José Antonio s'havia convertit en l'indiscutible líder del partit, seguia sent l'heroi de les seves joventuts i era vist pels seus militants com l'implacable dirigent que havia vençut a tots els seus oponents. Desnonada però pels monàrquics alfonsins i desproveïda de la retòrica obrerista de les JONS, la Falange de José Antonio va haver d'emprendre una reestructuració política que evités la seva vaticinada defunció²⁰¹.

La capacitat del *Jefe Nacional* per buscar ajuda financera, fer renéixer el partit, mantenir el seu espai polític i ponderar noves tàctiques de lluita i conquesta del poder van marcar la tònica falangista durant el darrer any de legalitat republicana. L'aïllament de Falange va afavorir d'alguna manera a la prosperitat d'una mística del sacrifici del falangista unida a l'exaltació de la intransigència i l'originalitat d'un ideari feixista cada vegada menys assumible per la dreta tradicional. Amb l'escissió jonsista, les milícies falangistes van quedar controlades per persones plenament afectes al lideratge

¹⁹⁹ *La Patria Libre*, número VII, 30-III-1935, p.1.

²⁰⁰ *La Patria Libre*, número VII, 30-III-1935, p.1.

²⁰¹ G. PAYNE, Stanley: *op.cit.*, pp.93-100.

personal de José Antonio. El partit patí, no obstant això, una sorprenent falta de maduresa i això es traduï en el fet que entre un seixanta i un setanta per cent dels falangistes del partit no arribessin als vint-i-un anys. Tal com deia Unamuno les milícies juvenils tenien «*mucho más corazón que cabeza*»²⁰².

Falange va continuar durant l'any 1935 duent a terme accions de caràcter violent però aquestes van començar a ser planificades, en lloc de per instructors i assessors militars, per falangistes purs de sòlida formació política. El metge i activista falangista Agustín Aznar es va convertir en el líder de la *Jefatura Nacional de Milicias* pràcticament fins a l'esclat de la guerra. Un camisa vella falangista com Luis Aguilar exercí el comandament de l'Estat Major de Falange i Gerardo González Sampedro fou nomenat cap d'una *Primera Línea* que no comptava en aquests moments amb més de 5.000 homes. José Antonio Primo de Rivera era el cabdill suprem de l'organització i l'encarregat de supervisar estretament les accions de Falange fins al moment de la seva detenció el març de 1936. Aquesta reestructuració del partit exercida per José Antonio va sumir en el desconcert a l'organització paramilitar falangista durant bona part d'un any 1935 que va transcórrer entre la penúria econòmica, els recels dels líders i les esperances dipositades en un pla d'insurrecció que seria pres amb variants el 1936²⁰³.

El que podia considerar-se una radicalització del discurs de José Antonio al llarg de 1935 fou, més aviat, la continuïtat de les actituds que el dirigent falangista havia anat adquirint des de l'estiu de 1934 i que havien despertat les hostilitats de Ledesma i dels dirigents de les JONS. Més que una simple actitud de radicalització per poder fer front a l'escissió, es confirmà l'actitud que s'havia pres molt abans i que es trobava en la mateixa base de l'escissió. Falange era també el resultat d'una radicalització generalitzada que havien patit alguns partits de la ultradreta espanyola com la *Comunión Tradicionalista* o el *Bloque Nacional*. Ben lluny quedava ara el José Antonio que havia pres la decisió de proporcionar ajuda al Govern durant la crisi d'octubre, fins a l'extrem d'oferir als seus militants com a suport a les forces de l'ordre. Com ja es podia preveure des del debat parlamentari del 6 de novembre de 1934, José Antonio va començar a situar els greus esdeveniments que havia suportat Espanya des de l'adveniment de la República com a resultat no només de l'actitud dels grups marxistes i separatistes, sinó també per les posicions dels sectors conservadors de la societat, que havien romàs aliats a les insuportables condicions de vida de les classes treballadores fent-los fàcil l'adopció d'una propaganda cada vegada més antinacional i revolucionària²⁰⁴.

La línia de la violència empresa pel partit falangista va buscar un fort impacte propagandístic i una major presència en l'espai rural. Durant la primera meitat de 1935 els militants de Falange s'inseriren en una constant de crims, baralles, tiroteigs, assassinats i venjances que no feren sinó que

²⁰² G. PAYNE, Stanley: *op.cit.*, pp.99-103.

²⁰³ *Ibid.*, p.101.

²⁰⁴ GALLEGO, Ferran: *op.cit.*, pp.343-344.

potenciar extraordinàriament aquesta seqüència violenta que havia tingut la Falange al més pur estil de l'*squadrisme* feixista italià. La llista de màrtirs creixia irrefrenablement en les files de Falange i cada mes hi havia enfrontaments que acabaven amb morts, ferits i dures represàlies. Fou per això que entre l'esquerra obrerista es començà a popularitzar la referència al partit de José Antonio com *Funeraria Española*. Com sosté Payne²⁰⁵ o Preston²⁰⁶ era la contribució que estava disposada a exercir *Falange Española* en l'holocaust que començava a fer-se inexorable en la societat espanyola de just abans de la guerra. José Antonio, malgrat la clara contribució que havia professat en l'espiral de violència falangista de finals de 1934 i 1935, va aconseguir una tènue però meritòria estabilització del partit. Amb el viatge a Roma d'abril d'aquell mateix any on s'entrevistà amb Mussolini, José Antonio pactà l'ajuda de 50.000 lires mensuals que rebria Falange tal com havia acordat Giménez Caballero en el congrés feixista celebrat el desembre de 1934 a Montreux. El providencial finançament que rebé Falange féu que el partit de José Antonio pogués reorganitzar-se i definir una línia tàctica a seguir. Era l'oportunitat per poder continuar existint²⁰⁷.

Encara que el gabinet de la CEDA i el Partit Radical es van mostrar igual de fermes amb la Falange que amb les diverses organitzacions d'esquerres, el partit de José Antonio va experimentar durant la segona meitat de 1935 una relativa recuperació que el portà a assolir unes cotes d'autonomia en la seva acció política fins ara desconegudes. Aquesta conjuntura optimista, després de la travessia pel desert que Falange havia viscut des de finals de 1934, va coincidir amb el desencant d'amplis sectors de dretes amb la gestió de govern exercida per Lerroux i Gil Robles. A més la crisi de les JAP durant el mes de juny, la pràctica desaparició de les JONS independents, la progressiva descomposició del Partit Radical i la irremeiable polarització de la política nacional entre el Front Popular i el bloc contrarevolucionari van accentuar la inquietud de certs àmbits conservadors que van veure en Falange l'única barrera capaç d'enfrontar-se a la revolució²⁰⁸.

La recuperació que experimentà Falange fou tant extraordinària com inesperada i diferí molt de l'intent de renaixença que intentà dur a terme Ledesma en les seves JONS independents. Mentre que el líder zamorà s'hauria de resignar a ocupar un paper cada vegada més marginal en el panorama polític espanyol i el nucli jonsista estava destinat a desaparèixer, José Antonio Primo de Rivera semblava haver reconduït la crisi falangista amb prou èxit com per ser optimista. L'escalada de la violència ja durant la primavera de 1935 i la polarització de la vida política republicana van afavorir a un partit falangista que sabé trobar el seu lloc en un context social irresoluble i que feia albirar la proximitat d'una guerra civil. La victòria del Front Popular a les eleccions de 1936 significaria el punt

²⁰⁵ G. PAYNE, Stanley: *op.cit.*, pp.99-106.

²⁰⁶ PRESTON, Paul: *op.cit.*, pp.134-145.

²⁰⁷ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: *op.cit.*, pp.274-275.

²⁰⁸ *Ibid.*, p.273-275.

de no retorn per una societat exageradament polaritzada i que semblava acceptar gustosament la resolució de les seves diferències a través de la força de les armes.

7. De la victòria electoral del Front Popular a l'escalada de la violència prèvia al cop d'Estat de juliol de 1936

Com s'ha anat reflexionant a bastament durant el capítol anterior, les conseqüències de la revolució d'octubre van ser notables no només pel moviment feixista sinó també per la societat espanyola en general. Durant l'any 1935, la CEDA va incrementar la seva influència en el Govern i es va mostrar molt favorable a l'aplicació de dures condemnes contra tots aquells que haguessin participat activament en la revolució. A més se sol·licitava una reorientació política del Govern que fos capaç de prevenir l'esclat d'un nou rebrot revolucionari que, segons Gil Robles, era qüestió de temps que es produís. A partir del 6 de maig, Gil Robles, que acabava d'assumir el ministeri de Guerra, començà a abandonar les tàctiques legalistes i, en ostentar el control nominal de les Forces Armades, la seva posició s'anà radicalitzant cap a l'aposta ferma del sollevament militar-contrarevolucionari que posés punt final a la República²⁰⁹.

L'Exèrcit experimentà des de finals de 1934 una creixent deriva reaccionària com a conseqüència del trauma revolucionari d'octubre i la creixent agitació social de la població. L'assumpció per Franco de l'Estat Major fou un signe evident de l'arribada cada cop més notòria de militars antirepublicans als comandaments militars espanyols. Mentre que Joaquín Fanjul s'havia convertit en el prestigiós subsecretari de Gil Robles, Manuel Goded fou nomenat Director General d'Aeronàutica i Emilio Mola Vidal passà a ser el cabdill de les Forces Militars del Marroc. Mesos més tard, tots ells jugarien un paper molt destacat en el sollevament de juliol de 1936.

Amb la connivència de l'Exèrcit com a garant de l'ordre públic interior, el juliol de 1935 la CEDA s'atreu a presentar un projecte de llei per modificar la Constitució on es recollia la revisió de les autonomies, l'abolició del divorci i la negació de la possibilitat d'expropiar terres. A Catalunya es va suspendre l'Estatut d'Autonomia i es va anul·lar definitivament la Llei de contractes de conreu. El gir conservador i l'obstrucció del procés reformista engegat durant el bienni d'esquerres van tenir com a conseqüència una radicalització dels partits d'esquerra exemplificada en els casos del PSOE i el PCE²¹⁰. La postura violenta i favorable a la guerra civil de Largo Caballero, membre de la línia més radical del PSOE, fou posada de manifest en una proclama on se sostingué obertament que *«la clase obrera debe adueñarse del Poder político convencida de que la democracia es incompatible con el socialismo, y como el que tiene el poder no ha de entregarlo voluntariamente, hay que ir a la revolución»*²¹¹. Al seu lloc, l'aposta del PCE de forjar una unió de les esquerres per abordar la revolució i combatre el feixisme li

²⁰⁹ PRESTON, Paul: *op.cit.*, pp.141-151.

²¹⁰ *Ibid.*, pp.142-148.

²¹¹ Discurs de Francisco Largo Caballero a Linares el 20 de gener de 1936, cit. per González Calleja, 2011, p.301.

havia valgut per assolir un prestigi com a partit que el portà a passar en cinc mesos de 30.000 afiliats a més de 110.000.

La tardor de 1935 va esclatar una forta crisi de govern. El Partit Radical de Lerroux es va veure afectat per un seguit d'escàndols de corrupció com el cas d'estraperlo que agreujarien les diferències a l'interior de la coalició governamental. D'alguna manera els radicals de Lerroux havien perdut la legitimitat necessària per poder governar i es feia ara impossible que no fossin rellevats del govern. Gil Robles, de manera oportunista, intentà que Niceto Alcalá Zamora el nomenés president del Govern per poder aplicar el programa d'un partit cada vegada més feixistitzat. La negació del president de la República, conscient com l'any 1933 que la CEDA acabaria desmantellant el sistema republicà, va significar la convocatòria de noves eleccions legislatives el febrer de 1936. Les urnes semblaven ser l'última solució per ajornar la matança que es començava a predisposar²¹².

Per presentar-se a les eleccions els partits republicans d'esquerra van formar el Front Popular, una coalició de republicans d'esquerra, socialistes i comunistes que pretenia arribar al poder per continuar amb les reformes i amnistiar als nombrosíssims empresonats pels fets d'octubre de 1934. Els partits de dreta van reaccionar a l'amenaça electoral de l'esquerra amb una confederació anomenada *Bloque Nacional*, que fou constituïda per una amalgama de partits on destacà la CEDA, els republicans de dretes, monàrquics alfonsins i militants tradicionalistes²¹³. Catalunya no va ser absent d'aquesta polarització de les seves forces polítiques i, per presentar-se a les eleccions, els partits catalanistes d'esquerra es van agrupar en un *Front d'Esquerres* que donà suport al programa del Front Popular. Enfront de la coalició de les esquerres catalanes, els partits de la dreta van formar el *Front Català d'Ordre*, una coalició electoral conservadora organitzada per la Lliga.

Els resultats de les eleccions de febrer van ser favorables al Front Popular que va obtenir el 48% dels vots i 263 escons. La derrota de la dreta per tan estret marge, obtingué el 46% dels sufragis i 156 escons, va acabar per confirmar la polarització de la vida política republicana. La victòria frontpopulista havia creat unes expectatives de canvi que van ser percebudes com una amenaça precisa i tangible per la dreta i la ultradreta; com una oportunitat daurada pels republicans d'esquerra per emprendre les reformes que necessitava el país; i per part de l'esquerra revolucionària com un retorn més que insuficient al reformisme característic del primer bienni republicà. Durant les més de dues setmanes de goig per la victòria electoral de l'esquerra abundaren els assalts a les presons i els centres polítics, els incendis d'esglésies, els enfrontaments al carrer i els aldarulls. Les ànsies de revenja

²¹² GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: *op.cit.*, pp.148-152.

²¹³ *Falange Española* de las JONS quedà fora d'aquesta coalició de la dreta per la seva ferma aposta per un Front Nacional més ampli que s'oposés al Front Popular que havien forjat les esquerres.

per la repressió patida durant el «*bienni negre*» i la impaciència per una amnistia que no es concretava exaltaren els ànims de l'esquerra²¹⁴.

Amb aquesta atmosfera de rescabament i de «*justícia popular*» s'inicià una autèntica campanya de venjança alentida per una impunitat social alarmant. Esperançats per les noves perspectives de canvi, els elements més radicals de la CNT-FAI veieren que era l'oportunitat perfecta per engegar la senda de la revolució. El sector del PSOE encapçalat per Largo Caballero, l'anomenat *Lenin español*, es va orientar cap a posicions radicals confluents amb línia revolucionària del PCE. La manifesta incapacitat de l'Estat per imposar-se, les constants vagues a les ciutats i l'ocupació violenta de terres al camp, van fer que la situació de la primavera de 1936 fos pràcticament revolucionària²¹⁵.

No obstant això, els elements revolucionaris no tenien un projecte polític comú per assolir el poder i transformar l'Estat. D'alguna manera regnava més l'anarquia que la revolució. Aquesta situació de caos fou rebutjada per unes dretes cada cop més unides contra el comú adversari. Molts propietaris es van oposar a les mesures del Govern; alguns empresaris industrials van tancar les seves fàbriques i l'Església va fer campanyes que advocaven per l'abatiment de la República. Alguns sectors de l'extrema dreta es van proposar accelerar la seva aportació a través del desplegament d'una estratègia de provocació permanent. Falange va fomentar un clima d'enfrontament civil i de crispació política. Aplicant la dialèctica dels punys i les pistoles, José Antonio va llençar les seves patrulles armades contra els líders de l'esquerra obrera. L'espiral de violència fou pagada amb la mateixa moneda pels militants més radicals de l'esquerra forjant-se així un procés interromput de venjança i odi²¹⁶.

La creació d'aquest clima de violència a Espanya fou una estratègia que afavorí enormement els sectors decidits a organitzar un cop d'Estat militar contra la República. De febrer a juliol de 1936, amb aquest clima insuportable de tensió, Espanya assistí als prolegòmens del que durant tres llargs anys seria la més cruenta i sagnant guerra civil de la seva història. S'havia obert la veda de l'holocaust civil que vindria més tard. El conflicte armat era ineludible²¹⁷.

7.1 Els projectes insurreccionals de José Antonio Primo de Rivera i la Falange

Amb la reunió de la *Junta Política* els dies 15 i 16 de juny de 1935 al Parador de Gredos, s'obrí pas a Falange la viabilitat d'una insurrecció armada contra la República que fos impulsada pel feixisme com a força hegemònica d'un moviment nacional molt més transversal. José Antonio, sostenia amb vehemència entre els seus afiliats la paranoia que Espanya caminava inconscient cap a la dictadura de Largo Caballero. Amb optimisme, però, replicava als seus seguidors que les previsions de crisi política

²¹⁴ PRESTON, Paul: *op.cit.*, pp.141-151.

²¹⁵ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: *op.cit.*, pp.306-309.

²¹⁶ *Ibid.*, pp.308-309.

²¹⁷ PRESTON, Paul: *op.cit.*, pp.132-151.

i social afavoririen la Falange a l'hora de captar a les masses pageses, les classes mitjanes i les minories obreres. Pel líder falangista l'única sortida per evitar la revolució era precipitar una insurrecció que actués com a toc de corneta per a certa opinió pública del país i, sobretot, per les Forces Armades. José Antonio tenia clar que a Espanya no hi havia «*más que dos fuerzas jóvenes y sanas, nosotros y los carlistas*». Ara bé, sostenia que per triomfar Falange necessitaria «*un apoyo material que debemos encontrar en el Ejército uniéndolo a nuestro movimiento*»²¹⁸.

El front polític proposat per José Antonio s'hauria de recolzar en realitat en un front insurreccional més ampli i aglomerador d'una sèrie d'ajudes importants. En primer lloc, segons ell, era imprescindible pel triomf del cop antirepublicà la concentració de «*algunos millares de hombres de la Primera Línea cerca de la frontera portuguesa. Allí serán armados y un general tomará el mando. Lanzándonos a la lucha, pondremos a todos los patriotas de corazón ante el hecho consumado y deberán decidirse [...] No tenemos otra salida que la insurrección. Y debemos actuar, aunque perezcamos todos [...] Debemos ir al alzamiento, contando, a ser posible, con los militares, y si no, nosotros solos. Tengo el ofrecimiento de diez mil fusiles y de un general. Medios no nos faltarán. Nuestro deber es ir, por consiguiente y con todas las consecuencias, a la guerra civil*»²¹⁹.

Els plans de sollevament de José Antonio pretenien ser l'esperó per una possible insurrecció militar, on la Falange s'encarregaria d'apel·lar a l'honor i a l'amor per la defensa de l'Espanya tradicional i irredempta. Tots els indicis identificaven que el general que es trobava darrere els plans subversius de Falange era José Sanjurjo, exiliat a Estoril i cada vegada més identificat amb el tradicionalisme. Els carlins eren una força política que ja no semblava aliena a un moviment feixista que somiava en l'execució d'una «*Marcha sobre Madrid*» paral·lela al sollevament. Les etapes de la mobilització armada que planejava la Falange serien: concentració d'efectius en un punt de fàcil defensa i retirada davant l'eventualitat d'un fracàs; crida patriòtica a la salvació nacional recolzant-se en aquesta postura de força, i suport a un cop d'Estat militar que instaurés un règim nacionalista i autoritari. A continuació, s'adheririen les diferents forces susceptibles de sumar-s'hi al sollevament. Pel triomf de la insurrecció, José Antonio comptava amb la possibilitat del suport en armes per part dels feixistes alemanys i italians i insinuà l'actitud favorable dels generals Franco, Mola i Goded i dels coronels Yagüe i Moscardó. A més, el líder falangista agregava a la llista de futurs col·laboradors el suport dels sectors socials més conservadors i la connivència de les organitzacions polítiques de la dreta o la ultradreta antirepublicana²²⁰.

El líder de la Falange rumiava una acció consistent en dos aixecaments produïts de forma simultània. El primer fou el que s'anuncià a la reunió de Gredos i pretenia, amb la concentració d'entre

²¹⁸ *Arriba*, número XIII, 13-VI-1935, p.1.

²¹⁹ Exposició aproximada de José Antonio cit. per Arnaud Imatz: *José Antonio: Entre odio y amor. Su historia como fue*, Altera, 1981, p.168.

²²⁰ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: *op.cit.*, pp.278-281.

4.000-5.000 homes de Falange, conquerir Madrid venint per Portugal. Si el pla fracassava, aquests militants feixistes es posarien a la defensiva a l'espera d'una resposta solidària de l'Exèrcit a través de la UME. Paral·lelament, el segon pla d'aixecament, sembla que de menys veracitat històrica, consistiria en l'enviament de la *Primera Línea* madrilenya a fer-se fort a l'Alcàsser de Toledo i llavors llençar per ràdio un missatge incitant a la societat a col·laborar en un alçament nacional contra la República. José Antonio Primo de Rivera tenia cada vegada més consolidada en el seu imaginari una trama colpista que feia mesos que teoritzava i s'esforçava a definir. Pretenia que Falange fos la força política capdavantera que acabés amb el que per a ell era el malson republicà²²¹.

Poc després de la reunió de Gredos, José Antonio confeccionà un informe pels militants falangistes on continuà insistint en el fet que era inevitable una altra insurrecció de les esquerres, independentment del resultat que es produís en les eleccions de febrer de 1936. El que seria una nova revolució obrera, des del seu punt de vista, hauria de marcar l'intent precís pel triomf del cop feixista que proposava la Falange. José Antonio afirmava sobre això que «*si los acontecimientos se precipitasen, Falange podría tal vez intentar pronto la conquista del poder, por muy inverosímil que ello suene ahora. Si la revolución socialista estalla contra el Gobierno, la Falange, al lado de la Guardia Civil [...] proclamará la revolución nacional contra un Estado impotente que no ha sabido ahorrar al país varias revoluciones en un año. [...] Se hubiera podido desarrollar perfectamente este plan en Asturias en el mes de octubre de 1934 si Falange hubiera sido tan fuerte como ahora*»²²².

Si bé la insistència falangista en la crida colpista, en els costums militaristes i en els sentiments insurreccionals foren molt importants en la línia tàctica a seguir de l'organització, el partit no relegà a segon pla una violència quotidiana al carrer marcada per atemptats personals i incursions més planificades. Això no obstant, amb el pas del temps, José Antonio va anar fent afirmacions cada vegada més categòriques sobre la guerra i la violència en la línia d'atorgar un sentit militar a la mateixa existència humana. En una entrevista al periòdic *La Voz* José Antonio considerà la violència com quelcom indissociable de la naturalesa de l'ésser humà: «*La guerra es inalienable al hombre. De ella no se evade ni se evadirá. Existe desde que el mundo es mundo, y existirá. Es un elemento de progreso... ¡Es absolutamente necesaria! [...] Los hombres necesitan la guerra*»²²³.

Al marge d'això, des del triomf de la coalició d'esquerres a les eleccions de febrer, Falange començà un nou brusc viratge estratègic. Aquest gir propicià per diversos motius la creixent polarització de les forces polítiques espanyoles; la necessitat de protecció econòmica i política enfront d'un Govern frontpopulista que no dubtà en reprimir l'amenaça feixista i, sobretot, l'entrada a la Falange d'elements monàrquics partidaris d'una acció antirepublicana més decidida. Finalment,

²²¹ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: *op.cit.*, pp.278-281.

²²² cit. per Gibson, 1980: pp.295-298.

²²³ *La Voz*, 14-II-1936.

també suposaria l'ingrés massiu, de joves conservadors frustrats amb la tàctica de la CEDA. En especial els afiliats d'unes JAP que havien sofert un procés de radicalització feixistitzant des de 1934. Falange havia de saber aprofitar aquesta volada inesperada. Era el moment decisiu per actuar contra la República²²⁴.

7.2 Falange Española de las JONS i l'estratègia de la tensió

La paràlisi que experimentaren els partits de la dreta després de la derrota electoral va posar de nou en primer pla l'estratègia rupturista-agressiva que professava la Falange com a força principal d'aquesta línia a seguir. José Antonio, pretenia generar una situació d'alarma i de terror generalitzat que justificués un cop d'Estat contra el Govern del Front Popular. Nodrida per nous militants i nous recursos i en estreta relació amb els conspiradors militars, l'organització falangista va experimentar un dels creixements més grans de la seva història i va saber dotar-se de la força suficient per assumir un paper protagonista en la propagació de l'estratègia de la tensió. Encara que José Antonio s'esforçaria a difondre entre els seus militants circulars on es deia que no caiguessin en les provocacions o els atacs de l'esquerra excepte en casos de legítima defensa, ja a partir de febrer de 1936 la violència de Falange va irrompre en la societat de manera brutal. Els incidents violents protagonitzats per falangistes se succeïrien sense interrupció fins a l'esclat de la Guerra Civil²²⁵.

En aquest context social tan problemàtic, les forces d'ordre públic de la República foren enviades a patricular els carrers i protegir els indrets més concorreguts de les grans ciutats espanyoles. Les ordres dels governadors civils als cossos de seguretat eren de reprimir com es pogués els disturbis que s'havien propagat extraordinàriament des de principis de març. Només el dia 6 d'aquell mateix mes moriren a Madrid vint persones en les diverses col·lisions que hi hagué entre grups de pistolers feixistes i militants comunistes. L'espiral de terror era ja irrefrenable.

Si bé és veritat que la violència política entre bandes de joves militants de diferents ideologies havia resultat freqüent al llarg de 1934 i 1935, mai aquesta havia arribat a cotes tan preocupants com les de 1936²²⁶. En un passat força recent, aquests enfrontaments espontanis s'havien regit per certes normes de conducta acceptades per ambdós bàndols en disputa. Ara, la violència falangista en forma de provocació, legítima defensa o venjança, fou duta a terme sota els patrons del pistolisme, accentuant-se durant la primavera de 1936 fins a desembocar en un terrorisme sistemàtic i desestabilitzador que polaritzà l'opinió pública espanyola. La línia a seguir de Falange féu que aquesta violència descontrolada servís com a denúncia de la impotència del règim republicà i com a justificació

²²⁴ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: *op.cit.*, p.282

²²⁵ *Ibid.*, pp.312-313.

²²⁶ Gil Robles denunciava a les Corts que des del 16 de febrer de 1936 fins el 15 de juliol de 1936 havien hagut a Espanya 270 morts, 1.511 ferits en atemptats i 170 esglésies incendiades. cit. per Preston, 2013, p.167.

del seu relleu necessari a canvi d'un govern autoritari que restaurés l'ordre social després d'una contrarevolució preventiva en forma d'insurrecció militar²²⁷.

El món estudiantil tampoc va poder escapar a la tensió generada per la Falange. Més aviat, fou en els entorns universitaris on els enfrontaments van assolir una connotació més dramàtica i radical²²⁸. D'alguna manera aquesta conflictivitat estudiantil va aplanar el camí al fet que les accions violentes falangistes es convertissin en autèntica delinqüència política contra els adversaris de l'esquerra obrera i el separatisme. Va ser la campanya electoral de febrer el que va fer que s'incrementés la tensió a la Universitat i, a partir del mes de març, la violència es va fer crònica fins a final de curs. El sindicat estudiantil falangista, SEU, seria l'encarregat de dur a terme les accions més radicals i va acabar convertint-se en l'autèntic protagonista de l'espiral d'atemptats dirigits contra les organitzacions juvenils de l'esquerra. Els enfrontaments, els assassinats i les venjances van estar tant a l'ordre del dia que Manuel Azaña, fent balanç d'un mes de març extremadament sagnant, afirmaria: «*Vamos cuesta abajo por la anarquía persistente en algunas provincias [...] por las brutalidades de unos y otros y por la incapacidad de las autoridades [...] Creo que hay más de doscientos muertos y heridos desde que se formó el gobierno*²²⁹.

La bateria d'atemptats indiscriminats comesos per Falange van fer que les organitzacions obreres reaccionessin. Les consignes de les organitzacions d'esquerra fou desarmament i detenció de les bandes feixistes i els seus instigadors. A més, es pressionà al Govern perquè substituís les institucions d'ordre públic per guàrdies populars que fossin capaços de plantar cara a les agressions feixistes. Els partits de l'esquerra més radical respongueren als atacs falangistes amb una espiral de violència que recordà als pitjors dies d'octubre de 1934. El 13 de març s'assaltà el local del periòdic ultraconservador *La Nación*, que mai més tornaria a aparèixer. En els dies immediats les esglésies madrilenyes de Sant Lluís i Sant Ignasi foren incendiades i la seu del diari *ABC* va haver de ser protegida per Guàrdies d'Assalt. En el mes següent els disturbis i els assassinats seguirien. Els requetés encarregats de la custòdia del diari integrista *El Siglo Futuro* rebutjarien a trets un intent de robatori provinent de membres de la CNT-FAI. La situació de virtual vaga general, la crispació i els rumors alarmants de revolució van agreujar encara més un context social i polític ja de per si irresoluble. L'esquerra respondria també amb sang a les agressions de la dreta fent així més concorregut el camí de la catàstrofe²³⁰.

Els disturbis van seguir-se succeint de manera incontrolada durant la primavera de 1936. La Falange havia encès la metxa que permetria a la premsa de dretes exagerar cada vegada més l'abast

²²⁷ PRESTON, Paul: *op.cit.*, pp.169-170.

²²⁸ Els enfrontaments entre estudiants serien constants des de l'assassinat l'11 de març de 1936 del membre del SEU Juan José Olano, cit. per González Calleja, 2011, p.313.

²²⁹ Azaña a Cipriano Rivas Cherif (17-III-1936), cit. Per Santos Juliá: *Vida y tiempo de Manuel Azaña*, Taurus, 2008, p.470.

²³⁰ PRESTON, Paul: *op.cit.*, pp.169-170.

dels enfrontaments i les manifestacions dels partidaris del Front Popular. En els seus discursos incendiàries, Gil Robles i Calvo Sotelo responsabilitzaven exclusivament a l'esquerra de les hostilitats i els aldarulls i mentrestant callaven quan se'ls exigia responsabilitats pels crims que cometien les bandes paramilitars de la ultradreta. Només dos grups podien beneficiar-se d'aquesta proliferació de l'anarquia indiscriminada: l'extrema esquerra del moviment anarquista i la dreta catastrofista i feixista que donava suport a la conspiració militar. En haver guanyat les eleccions, cap dels partits que constituïen el Front Popular tenien la necessitat de fomentar la violència; en canvi, la creació d'un clima d'agitació i desordre podia justificar per la Falange que es recorregués a la força per establir una dictadura feixista de dretes. En les lluites al carrer entre falangistes o japistes amb comunistes o socialistes, costava ja distingir on començava la provocació i on acabaven les represàlies²³¹.

En aquest panorama de terror social generalitzat, cada vegada més conservadors consideraven que la defensa més eficaç dels seus interessos era la que protagonitzava la Falange. Amb cada vegada més militants i recursos transferits per aristòcrates, terratinents, industrials i feixistes anònims, la dreta comptà amb un partit falangista que proporcionà pistolers professionals les operacions dels quals pretenien provocar les majors repercussions possibles. Com hem dit anteriorment, el creixement exponencial de Falange, la continuació de les accions directes en resposta i a la vegada provocació d'altres accions socialistes o comunistes, va desencadenar per part del Govern frontpopulista una decidida repressió dels líders, la premsa i el conjunt de l'organització falangista. Si bé Falange seguiria sent la protagonista evident de l'estratègia de la tensió, el foment d'aquesta via la portaria a haver d'enfrontar-se a una repressió que la deixaria en bona part desarborada. Falange era presonera de l'espiral de violència que s'encarregava a fomentar. Començava a interioritzar, però, que s'havia de renunciar a dirigir individualment la conquesta de l'Estat i que era necessari posar-se al capdavant d'un front contrarevolucionari més global.

7.3 El cercol a Falange, la caiguda de José Antonio Primo de Rivera i la vida en clandestinitat

D'alguna manera els esdeveniments de febrer i març de 1936 van determinar la fi de l'existència del partit de José Antonio tal com ell l'havia concebut des de l'any 1933. Després del 14 de març de 1936, la Falange va entrar en un nou procés diferenciat: banyat en sang i ple de reptes i frustracions, que dirigiria al partit falangista a un eixamplament i reorganització sense precedents en la seva història i que el farien convertir-se en un dels partits majoritaris de l'Estat espanyol²³².

A primera hora del matí del 14 de març, José Antonio Primo de Rivera fou detingut al seu domicili sota l'acusació de tinència il·lícita d'armes i va ser conduït immediatament a la DGS. La detenció de José Antonio era l'objectiu principal de l'àmplia batuda que el Govern frontpopulista

²³¹ THOMÀS, Joan Maria: *Los fascismos...*, op.cit., p.118.

²³² PRESTON, Paul: *op.cit.*, pp.169-174.

estava orientant contra una organització falangista absolutament desencadenada al carrer. A part de la detenció del líder del partit, va caure també gairebé tota la *Junta Política*, gran part dels caps de centúria i pràcticament la totalitat dels membres de la *Primera Línea* de Madrid i províncies. En total, uns 2.000 falangistes van ser detinguts aquella jornada. El Govern republicà tot just empenia els seus primers passos per imposar la proscripció de l'organització política falangista. El 17 de març, un tribunal madrileny declararia a Falange organització il·legal per la seva tinença il·lícita d'armes i les seves activitats violentes. Havia començat la persecució institucional del Front Popular contra el feixisme. Falange passava a ser ara una organització clandestina²³³.

La detenció de José Antonio el 14 de març amb gairebé tota la seva cúpula política va fer que la situació de Falange es tornés molt complicada. Amb el seu màxim dirigent empresonat, l'organització del partit desmantellada i la majoria dels seus membres en la clandestinitat, gairebé totes les possibilitats polítiques del moviment s'esfumaren. Només hi havia una alternativa per Falange: o abandonar per complet la lluita o intentar, en col·laboració amb altres forces, planificar un cop precís contra el règim republicà. Després dels fets del 14 de març es va fer més inevitable que mai que Falange s'havia de llençar a l'atac contra el Govern del Front Popular. Malgrat la campanya antifeixista frontpopulista, Falange es recompondria del sotrac gràcies a un suport social que creixia i creixia al son de més detencions i enfrontaments violents²³⁴.

Posteriorment a la seva detenció, José Antonio va reaccionar fent una crida a la unitat de les forces contrarevolucionàries com a primer pas per a la derrota d'una revolució marxista que considerava imminent. Falange convocava a tots els estudiants, intel·lectuals, obrers i militars espanyols per una nova empresa perillosa i joiosa de reconquesta. Malgrat el cop etzibat sobre Falange, el partit es va adaptar amb molta rapidesa a la clandestinitat. Des de la Presó Model de Madrid, José Antonio fou capaç d'enviar circulars als militants del partit on se'ls ordenava l'adopció d'un sistema cel·lular de tres membres; la substitució immediata dels caps presos; la revisió dels elements i la mobilització del partit; l'enquadrament per districtes, zones, sectors i localitats; la reorganització de la *Primera Línea*, la incorporació del SEU a la milícia, el pas a l'ofensiva i l'obtenció d'armes i mitjans de transport. En l'aspecte més pràctic, José Antonio insistí sobre la necessitat que es concertés una entrevista entre el seu germà Miguel, virtual cap de la Falange clandestina, i Mussolini, per informar-lo dels plans desestabilitzadors ordits per la seva organització política. L'ambaixador Pedrazzi desaconsellà la trobada al *Duce* conscienciant-lo de les escasses probabilitats d'èxit d'un cop d'Estat falangista²³⁵.

²³³ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: *op.cit.*, pp.319-320.

²³⁴ *Ibid.*, pp.320-321.

²³⁵ *Ibid.*, p.319.

Les secretes maquinacions de José Antonio des de la presó es van desenvolupar sobre un fons d'inexorable violència. Les lluites al carrer s'intensificaven més i més i arribarien a una intensitat que no s'havia conegut a Espanya des dels anys del pistolisme²³⁶. Les esquadres d'activistes s'esforçaven a preparar llistes negres, amb fonaments o sense, dels principals enemics de la Falange, fins i tot jutges i polítics. La violència indiscriminada portà que uns quaranta falangistes, diversos elements conservadors i més de cinquanta liberals i membres de l'esquerra fossin assassinats en un període de tan sols dos mesos. Aquests episodis encara s'agreujarien més durant els actes de celebració del cinquè aniversari de l'adveniment de la República on les accions provocatives de Falange generaren un tumult inesperat on el guàrdia civil Anastasio de los Reyes fou assassinat. Dies més tard, la comitiva fúnebre del seu enterrament degeneraria en una oportunista manifestació contra el Govern encapçalada per Gil Robles, Calvo Sotelo, 3.000 oficials de l'Exèrcit i un nombre indeterminat de falangistes. Arran dels esdeveniments, el centre de Madrid es va veure sumit en un maremàgnum d'enfrontaments i la relació de víctimes se saldà en quatre morts i cinquanta ferits. El succés que seguí a l'enterrament d'Anastasio de los Reyes fou el primer acte subversiu de Falange i l'Exèrcit junts i la plasmació d'un primerenc front cívic-militar colpista. La responsabilitat de Falange en la deriva tumultuària de la manifestació fou evident i Madrid durant unes hores fou apoderada per les masses nacionalistes del moviment falangista²³⁷.

A propòsit d'aquest context convuls, des de la presó, Ruiz de Alda escrivia a l'òrgan clandestí de la Falange *No Importa* un article on es reflexionava sobre aquesta conflictivitat i on s'afirmava que Espanya es trobava en plena guerra civil, que era ja massa tard per fer-se enrere i que cap obstacle havia de creuar-se en el camí de Falange. Dins del moviment s'acceptava cada cop més la cooperació amb l'Exèrcit descartant tot caprici insurreccional independent. En realitat, la conspiració començava a donar els seus primers passos en ferm i tardaria encara bastant a sotmetre's les voluntats dels diferents grups polítics a un projecte insurreccional sobretot militar on el component civil resultaria sempre secundari²³⁸.

En la primavera de 1936 molts dels responsables polítics de les diferents organitzacions polítiques espanyoles, tant de dreta com d'esquerra, percebien l'aparició d'un feixisme en potència, focalitzat a Falange, però compartit per sectors gens menyspreables de la classe mitjana espanyola, atemorida pel deteriorament de l'ordre públic i, que com a reacció al desordre, es bolcaren en impulsar la solució autoritària feixista. A propòsit d'aquest auge inesperat del feixisme, el llavors director de *La Vanguardia* afirmà de manera ben il·lustrativa: «*Cuántos votos tuvieron los fascistas en España cuando las últimas elecciones? Nada: una ridiculez [...] Hoy, por el contrario, los viajeros llegan de las tierras de España diciendo: «Allí todo el mundo se vuelve fascista» [...] Lo que ocurre es, sencillamente, que allí no se puede vivir,*

²³⁶ Vid. 1.3.

²³⁷ G. PAYNE, Stanley: *op.cit.*, pp.118-119.

²³⁸ *Ibid.*, pp.122-123.

*que no hay gobierno [...] Y en esta situación, buscan instintivamente una salida, un alivio [...] ¿Cuál es la fórmula política que suprime radicalmente esos insoportables excesos? La dictadura, el fascismo. Y he aquí cómo sin querer, la gente se siente fascista»*²³⁹.

Totes les cròniques falangistes d'aleshores comentaven l'enorme creixement que experimentava el partit malgrat la clandestinitat, les constants detencions i el vuit que havia significat els empresonaments de Redondo, José Antonio i Ruiz de Alda. Localitat per localitat, i sobretot en les petites i mitjanes poblacions de l'Espanya rural, l'afluència falangista va créixer considerablement a partir de març-abril de 1936. D'alguna manera, Calvo Sotelo tenia raó i la repressió del Front Popular provocava que «*muchos sin haber sido jamás fascistas ni pensar en otra cosa semejante, han estado en la cárcel diez, quince, veinte días, y varios millares siguen en ella. Estos ciudadanos salen de la cárcel impetuosos y fascistas o parafascistas*»²⁴⁰. Mentre la deriva de Falange cap al terrorisme s'orientava cada vegada més cap a una retòrica obertament de guerra civil, José Antonio difonia brillants manifestos i circulars on el catastrofisme, l'exaltació patriòtica i la manipulació de l'antimarxisme i l'antirepublicanisme canalitzaven una opinió favorable al cop contra la República que començava a gestar-se. No obstant això, el creixement experimentat pel partit de José Antonio, amb sis mesos més de persecucions i massives detencions per part del Govern, podria quedar pràcticament defenestrat. Falange necessitava aprofitar el suport que ara li proporcionaven diferents sectors de la dreta i oficialitzar ajudes l'abans possible. Estava en joc no només la supervivència del partit sinó també el seu paper en el sollevament.

7.4 Nuestra Revolución i la fi de la carrera política de Ramiro Ledesma

El fracàs de Ledesma en el procés d'escissió de Falange, que se saldà amb el tancament de *La Patria Libre* i l'intent frustrat de crear un Partit Nacional-Sindicalista a Barcelona, van convèncer al dirigent jonsista que la fi de la seva carrera política podria ser immediata. Si bé els esdeveniments de febrer-juny de 1936 s'ajustaven amb força precisió al que Ledesma havia pogut examinar en els seus escrits de 1935²⁴¹, ara, en aquest nou context, el polític zamorà no es resignà a desaparèixer del panorama polític espanyol i intentà abordar el que seria el seu darrer combat ideològic. La seva última contribució teòrica al desenvolupament de la causa feixista espanyola²⁴².

Ramiro Ledesma fou el protagonista de la publicació d'un nou setmanari, *Nuestra Revolución*, l'únic número del qual acabaria sortint a la llum l'11 de juliol de 1936. En el projecte, Ledesma comptava amb un concís nombre de companys que seguien lleials al seu costat des de 1931 i els temps de *La Conquista del Estado*. Ledesma, presentà un periòdic en el qual, sent fidel a l'abandonament del feixisme polític en mans de Falange, s'accentuava la independència del seu diminut cercle de seguidors

²³⁹ *La Vanguardia*, 12-VI-1936, p.1, cit. per González Calleja, 2011, p.322.

²⁴⁰ *DSC*, 6-V-1936, pp.625.

²⁴¹ *Vid.* 5.5.

²⁴² GALLEGO, Ferran: *op.cit.*, pp.405-406.

envers els moviments conspiradors de la ultradreta per ensorrar amb violència la República. D'alguna manera, Ledesma prenia la posició d'espectador d'uns esdeveniments en la història d'Espanya que ell mateix s'encarregava de presentar com poc essencials i poc autèntics²⁴³.

D'alguna manera semblava totalment inversemblant que el revolucionari feixista que no havia deixat de ser Ledesma considerés l'enfrontament armat que s'aveïnava com quelcom d'escassa d'importància, quelcom que no ocupava un paper principal en els assumptes de fons de la societat espanyola. La diferència entre Ledesma i José Antonio era que el primer podia permetre's aquesta neutralitat donat que mancava base social dins el seu moviment. Contràriament al cas de Ledesma, José Antonio sabia que els seus seguidors, tant els de primera hora com els que havien acudit a Falange a partir de la derrota electoral de la dreta el febrer de 1936, no li tolerarien mai tal neutralitat. Per Ledesma, l'activitat essencial del seu grupuscle havia de plantejar l'abordament d'una polèmica que, segons ell, era més important i afectava «*a los españoles de modo más profundo: la posibilidad misma de ser o no un pueblo libre, y el hallazgo de un resorte que nos abra con claridad el camino de la redención social y de la convivencia histórica*»²⁴⁴.

La conclusió que es podia extreure de l'editorial del periòdic titulada «*De cara a lo fundamental*» era que el grupuscle de Ledesma s'apartaria de la identificació entre els dos pols que es predisposaven a combatre en vigílies de la Guerra Civil. Tal com sostenia Ledesma, «*NUESTRA REVOLUCIÓN no moverá, pues, pleito agudo al Gobierno. Nos importan, más que esos menesteres, otros que reputamos de más sustancia nacional e interés para los españoles [...] Las supremas angustias de los españoles no pueden ser solo explicadas por las incidencias diarias de la política*»²⁴⁵. Ledesma es detenia ara a analitzar els esdeveniments per indicar la insuficiència d'ambdós bàndols en la contesa que s'aproximava. Es negava a proporcionar problemes a Casares Quiroga, ja que la seva gestió del Govern es basava en un èxit electoral propiciat per la derrota de les dretes durant el bienni anterior. Denunciava també les carències nacionals dels revolucionaris d'esquerra i l'absència de sentit de justícia social en la major part dels que anaven a mobilitzar-se contra legalitat republicana. Si bé Ledesma no es podia mostrar favorable al Front Popular pel seu odi al marxisme i al separatisme i per la manca d'unitat nacional en la coalició, mostrà una actitud cada vegada més condescendent i arribà a considerar que «*mientras no surja algo que oponga al Frente popular una mejor eficacia nacional y social, de carácter revolucionario más fecundo que la suya, es infantil, contraproducente y torpe hostilizarlo. [...] No pensamos contribuir a vigorizar otras consignas que las creadas por nosotros mismos*»²⁴⁶.

El pensament de Ledesma que era possible aixecar a Espanya una força política que fos capaç d'abstreure's i distingir-se dels dos bàndols que no trigarien a enfrontar-se a la Guerra Civil fou una

²⁴³ GALLEGO, Ferran: *op.cit.*, p.406.

²⁴⁴ LEDESMA RAMOS, Ramiro: *De cara a lo fundamental*, NUESTRA REVOLUCIÓN, 11-VII-1936, p.1.

²⁴⁵ *Ibid.*, p.1.

²⁴⁶ LEDESMA RAMOS, Ramiro: *La transformación social*, NUESTRA REVOLUCIÓN, 11-VII-1936, p.1.

absoluta quimera. Encara i així, Ledesma s'havia refugiat en la reflexió filosòfica i en la creació literària, havia intentat retornar als seus orígens polítics, i la seva voluntat continuava sent la de dirigir l'orientació de la revolució nacionalsindicalista en la qual somiava. I ho feia com si l'experiència acumulada durant 1931-1936 i el seu paper hegemònic en el moviment feixista espanyol durant tant de temps hagués sigut saquejada per la seva derrota davant José Antonio. En certa mesura, Ledesma semblava que es negués a assumir el paper extremadament residual en el qual s'havia inserit després de la seva marxa de Falange. La incapacitat de ser important en un context social i polític espanyol del qual era ja pràcticament absent.

Després d'inserir-se en intensos debats teòrics amb el diari *Informaciones* sobre nacionalisme i religiositat on el zamorà sostingué que era un error «*identificar lo nacional con lo católico, con ideales religiosos en quiebra*» i, considerar sobre aquests, que «*son poco propicios para alentar y sostener una fe nacional muy intensa*»²⁴⁷, la revista de Ledesma s'allunyà d'actituds polèmiques i abandonà qualsevol tret distintiu que la identificués amb les antigues JONS. D'alguna manera l'enèsim fracàs de Ledesma acabà propiciant que el periòdic *Nuestra Revolución* es convertís d'ara endavant en un setmanari polític-cultural totalment aliè de la imminent confrontació armada que s'albirava.

L'espiral irrefrenable d'atemptats al carrer i l'assassinat de Calvo Sotelo el 13 de juliol de 1936 com a resposta a la mort del tinent José del Castillo van deixar clar per Ledesma, abans que pogués treure el següent número del periòdic, que les coses anaven a precipitar-se perillosament. Ledesma, absent de tot temor justificable, afirmava entre els seus seguidors que qualsevol dels dos bàndols enfrontats bé podria assassinar-lo o obligar-lo a exiliar-se. Com si no tingués res a perdre o s'estigués preparant per forçar la seva detenció, en una increïble mostra d'abstracció del context dels primers mesos de la guerra i, fent cas omís a totes les indicacions de familiars i amics, Ledesma romangué a Madrid durant juliol-agost de 1936 refugiant-se a casa del seu germà. En un dels seus habituals passejos durant els primers dies d'agost fou capturat per milicians socialistes del Cinquè Regiment i fou portat a la Direcció General de Seguretat. Pocs dies després, Ramiro Ledesma Ramos seria internat a la presó de Ventas on romandria fins al seu trasllat la matinada del 29 d'octubre de 1936²⁴⁸.

Va ser a la presó de Ventas on Ledesma experimentà les darreres teoritzacions i diàlegs de la seva vida. Ho feu amb la col·laboració d'una personalitat única com fou el prestigiós intel·lectual Ramiro Maeztu, que també havia sigut empresonat pel seu pensament contrarevolucionari. Segons el testimoni del també encarcerat pare Villares, a propòsit dels darrers moments de la vida de Ledesma, «*Maeztu tenía con Ledesma grandes parrafadas y le consultaba cosas en el patio, a donde íbamos una vez al día. Maeztu se aislaba como Ramiro. Tenían un modo parecido de ser [...] Ledesma no dio conferencias ni se acercaba a escucharlas. No le afectaba nada. Le era indiferente todo. [...] Ni un encogimiento de hombros, ni un gesto.*

²⁴⁷ LEDESMA RAMOS, Ramiro: *Discurso a las juventudes de España*, Madrid: Biblioteca Nueva, 1935, p.91.

²⁴⁸ GALLEGO, Ferran: *op.cit.*, pp.407-409.

*Nada. Sólo le interesó el dialogo con Maeztu y conmigo. Tampoco despreciaba a nadie. Es que era invulnerable e impasible a la vulgaridad, a la traición a la desgracia»*²⁴⁹. Pocs dubtes podien sorgir-li a Ledesma sobre el destí que l'esperava. Un cop fou detingut, si no abans, el zamorà assumiria una postura d'acceptació del seu destí ja indubtable després que l'arribés la notícia de la massacre de la presó Model de Madrid el 22 d'agost. Després de la llarga espera, la matinada del 29 d'octubre de 1936 es cridà a Ledesma i a trenta-dos presos més per efectuar el seu trasllat a la presó de Chinchilla. El fundador de les JONS romandria amb la resta dels seus companys en aquell dissortat viatge que acabaria al cementiri d'Aravaca on els trenta-dos presos, inclosos Ramiro Ledesma i Ramiro Maeztu, serien afusellats despietadament²⁵⁰.

La mort de Ledesma fou d'alguna manera quelcom que el seu discurs polític hauria justificat, un desagradable i dolorós factor que havia de tenir-se en compte a l'hora de mesurar les responsabilitats del context d'aleshores. Com sosté Ferran Gallego «*su trágica muerte estaba escrita, como por casualidad, en una de las frases de Nietzsche que impresionaron al joven bachiller zamorano no lo suficiente para insertarla en su única novela: "Amo al que quiere crear algo superior a él y sucumbe"*»²⁵¹. En certa mesura fou precisament això el que li acabà succeint a Ramiro Ledesma Ramos, segurament el personatge més autènticament feixista d'Espanya. Des del meu punt de vista, el feixista espanyol per antonomàsia.

7.5 El difícil encaix de Falange en el cop d'Estat militar

A mesura que anaven sent detinguts més dirigents falangistes i el cant de frenesí a la violència es perllongava, més difícil es feia mantenir la línia de comandament unitària dins del partit. Aquest fet no es devia a l'existència d'insubordinacions dins les files de Falange, sinó més aviat a la confusió que a la llarga regnà en l'organització pel context de clandestinitat al qual es va veure obligat a fer front el moviment. La falta de cohesió derivada d'aquesta situació amenaçava d'arrossegar al partit a doblegar-se a les complicitats dels diversos complots que preparaven oficials de l'Exèrcit juntament amb elements reaccionaris de la política. Falange, encara que havia entès que mai podria dirigir un sollevament en solitari, no es volia resignar a tenir un paper marginal en el cop contra la República que diverses forces antirepublicanes configuraven²⁵².

Encara que José Antonio seguia tractant d'evitar tota confusió o compromís amb les organitzacions de dretes colpistes, el líder de Falange havia aconseguit establir contactes amb els capitosts carlins que es trobaven a França. Manuel Fal Conde, estava molt interessat a aconseguir la col·laboració de la Falange en el cop d'Estat que la *Comunión Tradicionalista* estava fent esforços per preparar. Donat que ambdós grups promovien un tipus de govern rigorosament antiparlamentari i

²⁴⁹ BORRÁS, Tomás: *Ramiro Ledesma Ramos*, Madrid: Editora Nacional, 1971, p.742.

²⁵⁰ MORENTE, Francisco i GALLEGO, Ferran: *op.cit.*,pp.204-205.

²⁵¹ GALLEGO, Ferran: *op.cit.*,pp.425-426.

²⁵² G. PAYNE, Stanley: *op.cit.*,pp.125-126.

que cap d'ells s'havia compromès amb els conservadors ortodoxos, semblava possible que ambdues organitzacions arribessin a un acord tàcit. Feia mesos que José Antonio havia arribat a la conclusió que els tradicionalistes eren els únics col·laboradors possibles que existien a la dreta. D'ençà que Fal Conde havia proclamat que «*si la Revolución quiere llevarnos a la guerra, habrá guerra*»²⁵³, José Antonio s'havia deixat de romanços i confiava en el net historial de l'organització, en la paraula dels seus dirigents i en què sense cap doble joc el carlisme s'esforçaria com Falange en arrencar de soca-rel d'Espanya l'Estat liberal. José Antonio es comprometé, doncs, a oferir el suport de la Falange a qualsevol intent de rebel·lió carlista a condició que se'ls advertís amb prou temps suficient. Encara que la unió entre *FE de las JONS* i la *C.T* s'oficialitzà, els carlistes tenien unes forces igual d'insuficients que les de Falange. Junts o separats era impossible que duguessin a terme una rebel·lió sense comptar amb el suport de l'Exèrcit²⁵⁴.

José Antonio començava a conèixer des de la presó tots els detalls de la conspiració que planificaven diferents sectors de l'Exèrcit. L'evidència que el complot militar començava a forjar-se l'intranquil·litzaven per l'hipotètic paper que hi jugaria el seu partit. Durant gairebé tres anys, la Falange havia predicat la necessitat de derrocar la República i d'establir a Espanya un sistema polític autoritari-feixista. Ara que forces poderoses havien començat a conspirar contra la República existia la possibilitat real que s'acabés amb la República i que es fundés un règim autoritari però no amb el protagonisme de Falange. La rebel·lió victoriosa de l'Exèrcit, o de les dretes, o d'ambdós a la vegada, determinaria amb tota seguretat l'establiment d'un tipus de sistema autoritari però no suposaria la realització de la revolució nacionalsindicalista. Encara i així, malauradament per José Antonio, Falange no estava en condicions de disputar-li la supremacia a l'Exèrcit si aquest es proposava abanderar la rebel·lió. Quan la conspiració militar es fes realitat, la Falange hauria de sumar-se a ella si no volia exposar-se a ser aixafada per una dreta militant o per una esquerra victoriosa²⁵⁵.

El *Jefe Nacional* de Falange, establí el seu primer contacte oficial amb el general Emilio Mola Vidal el 29 de maig de 1936. Durant les setmanes següents, el líder falangista empresonat i l'anomenat *Director*, principal dirigent de la conspiració militar, es creuàri en una sèrie de missatges per carta. Després d'intercanviar-se confidències sobre persones i el funcionament orgànic del partit i de l'aixecament, com havia intentat fer abans amb la UME, José Antonio tractà d'imposar certes condicions polítiques als militars que planejaven el sollevament. Davant la negativa castrense fou molt complicat que s'arribés a un acord entre ambdues parts. Els dirigents falangistes es mostraven pessimistes i desconfiats davant l'actitud de l'Exèrcit. Encara i així, el 30 de maig es cursaren les instruccions preliminars relatives a les condicions en què les milícies de la Falange havien de participar en la rebel·lió. Això no obstant, en el darrer número del periòdic clandestí *No importa*, José Antonio

²⁵³ Discurs de Manuel Fal Conde el 3 de noviembre de 1935 a Poblet. cit. per González Calleja, 2011, pp.263-264.

²⁵⁴ G. PAYNE, Stanley: *op.cit.*,pp.126-127.

²⁵⁵ PRESTON, Paul: *op.cit.*,pp.171-176.

publicà una dura editorial titulada «*Cuidado con la derecha. Aviso a los madrugadores: La Falange no es conservadora*». El líder falangista convidava als militants del partit a mostrar-se prudents respecte als vells conservadors, que tractarien de recuperar el poder empenyent als militars a donar un cop d'Estat reaccionari i comptant amb Falange com a tropa de xoc. En una circular dirigida als alts càrrecs locals del partit, José Antonio afirmava que «*los proyectos políticos de los militares... no suelen estar adornados por el acierto. Esos proyectos arrancan casi siempre de un error inicial: el de creer que los males de España responden a simples desarreglos de orden inferior y desembocan en la entrega del poder a los antes aludidos [...] La participación de la Falange en uno de estos proyectos prematuros y candorosos constituiría una gran responsabilidad y arrastraría su total desaparición, aun en el caso de triunfo*»²⁵⁶.

José Antonio demanà a Mola que fixés definitivament la data del sollevament si volia comptar amb els efectius de Falange. *De facto*, Mola pretenia utilitzar els falangistes com a tropa para-xocs per la presa de Madrid en un ràpid i sagnant aixecament. Aquest fet feia sospitar a un José Antonio que temia que el cop d'Estat que estava planificant part de l'Exèrcit fos «*una representación flatulenta de patriotería alicorta a cargo de algún figurón de la derecha*». *El Director*, al seu lloc, desconfiava del valor militar dels membres falangistes i, donat que era evident que la conspiració era parcialment coneguda per les autoritats republicanes, s'afanyà a fixar la data del cop militar del 9 al 10 de juliol. Això no obstant, seria la detenció del cap provincial de Falange a Toledo, José Sainz, el que obligaria a canviar una vegada més la data del sollevament. La situació, que es feia cada vegada més insostenible, requeria una actuació molt més ferma i absent de titubeigs²⁵⁷.

El 9 de juliol José Antonio continuà les seves negociacions amb Mola, encara que *El Director* seguia sense comprometre's a fer concessions concretes a la Falange. Mola estava decidit que la rebel·lió fos controlada per l'Exèrcit, sense cap tipus de compromís polític amb qualsevol organització. Mai la Falange rebria garanties polítiques, ja que era evident que l'Exèrcit no entregaria el poder conquerit a uns polítics conservadors i reaccionaris que havien contribuït a la necessitat que les Forces Armades actuessin, una vegada més a la història d'Espanya, com a garants de l'ordre públic i protectores dels valors tradicionals de la pàtria contra l'amenaça revolucionària. L'únic que José Antonio esperava treure profit de la situació era la possibilitat que, en la confusió que seguiria al cop d'Estat, la Falange pogués obrir-se camí cap als llocs de comandament del nou Estat. Com a conseqüència de la seva participació en el moviment i, sobretot pel creixent prestigi que havia adquirit el moviment entre les dretes durant l'estratègia de la tensió, la Falange es trobava en una posició més favorable que els diferents partits conservadors. Encara que el líder feixista estava convençut de la

²⁵⁶ Circular dirigida per José Antonio Primo de Rivera als càrrecs locals de Falange, cit. per Payne, 1997, p.126.

²⁵⁷ G. PAYNE, Stanley: *op.cit.*,p.128.

incapacitat política dels generals espanyols, comptava que aquests, imprudents, acabarien proporcionant-li l'oportunitat tan anhelada pels seus militants²⁵⁸.

José Antonio Primo de Rivera no esperava que la Falange arribés a assolir el poder al cap d'unes setmanes o d'uns pocs mesos, confiava en el fet que el ràpid i victoriós cop d'Estat contra el Govern de la República permetés enrobustir considerablement els quadres del falangisme i del nacionalsindicalisme fins al punt de fer-se imprescindibles en la construcció d'un nou règim autoritari. Ara bé, en aquelles setmanes prèvies al sollevament el partit estava a mercè dels esdeveniments. Cada dia es produïen centenars de noves detencions de falangistes a Madrid i a altres províncies d'Espanya. La línia de comandament del partit estava pràcticament trencada. I per més inri, el líder de Falange havia sigut jutjat, condemnat i se'l traslladà a la presó provincial d'Alacant, debilitant així encara més l'organització. La tensió creixia per moments però la conspiració seguia en marxa i José Antonio no aconseguia que Falange fos el seu moviment polític inspirador. Els militars estaven també en contacte amb els monàrquics alfonsins, els cedistes i els carlistes i, des del *Bloque Nacional*, Calvo Sotelo pretenia arrabassar l'etiqueta de *feixista* a la Falange. Mentre els odis i les violències augmentaven d'hora a hora, es feia necessari fixar una data definitiva per la rebel·lió. Falange s'havia de decidir per intervenir en el sollevament o adoptar una actitud passiva que la confinaria a un paper secundari a l'hora de, arribat el moment, construir un nou règim polític. José Antonio i Falange es trobaven en la cruïlla més compromesa fins al moment²⁵⁹.

7.6 José Antonio, l'aixecament, els últims dies de Falange abans de la guerra i la nova etapa falangista

Durant el mes de juliol de 1936 la tensió social i política d'Espanya va seguir creixent de manera extraordinària. Mentre que el general Mola es mostrava excessivament vacil·lant a l'hora d'establir una data definitiva per la rebel·lió que dirigia amb cautela, José Antonio Primo de Rivera s'angoixava pel temor que li suposava la possibilitat que els líders colpistes de l'Exèrcit es fessin enrere a última hora i abandonessin la Falange en la planificació i contribució del cop d'Estat. Amb totes aquestes, Madrid es convertí en el focus principal d'aquesta tensió insuportable on els odis i la violència s'incrementaven dia a dia i moment a moment. La Guàrdia d'Assalt republicana seria l'encarregada d'assumir la inassolible responsabilitat de mantenir l'ordre a les grans ciutats espanyoles que, *de facto*, serien els principals escenaris dels enfrontaments violents i dels tiroteigs entre les bandes paramilitars de la ultradreta i l'extrema esquerra²⁶⁰.

El 12 de juliol de 1936 la cadena d'esdeveniments immediats que portaren al cop d'Estat que faria esclatar la Guerra Civil van començar a desencadenar-se. Aquella mateixa nit de juliol, uns pistolers falangistes assassinaren al tinent de la Guàrdia d'Assalt, José del Castillo Sáenz Tejada, oficial

²⁵⁸ G. PAYNE, Stanley: *op.cit.*, pp.128-129.

²⁵⁹ *Ibid.*, pp.127-130.

²⁶⁰ PRESTON, Paul: *op.cit.*, pp.182-185.

d'esquerres que estava amenaçat per la mort de dos falangistes en diversos enfrontaments al carrer. Amb la mort de Castillo sobre la taula els seus companys de la caserna de Pontejos decidiren venjar el crim pel seu compte. L'objectiu fou Calvo Sotelo que, després de la derrota electoral de Gil Robles, s'havia convertit en el principal portaveu de les dretes i havia declarat de forma reiterada la seva voluntat d'acabar amb la República. L'endemà de la mort de Castillo, un grup de guàrdies d'Assalt manats pel guàrdia civil socialista Francisco Condés es dirigiren al domicili de Calvo Sotelo on l'obligaren a pujar a la camioneta policial. Minuts després d'acomiar-se de la seva família i de dir-los que els trucaria tan bon punt arribés a la DGS «*a no ser que estos señores se me lleven para darme cuatro tiros*»²⁶¹, un dels guàrdies el disparà a boca de canó abans d'abandonar el seu cadàver en un cementiri dels afores de Madrid²⁶².

La mort del tinent Castillo i de Calvo Sotelo van fer esclatar pels aires el polvorí en el qual s'havia convertit la societat espanyola des de febrer de 1936, si no abans. La dreta, unànimement, clamà venjança i començà a planificar les represàlies. Pels sectors més reaccionaris d'ultradreta la mort de Calvo Sotelo fou considerada com un crim impune sense precedents en la història política del país i l'oportunitat definitiva per posar en marxa el cop d'Estat. Mentre les classes socials adinerades abandonaven les grans ciutats industrials com si s'hagués declarat la revolució en elles, les proclames bel·ligerants de la dreta es feien eco per ciutats com Madrid, Saragossa, Salamanca, Valladolid, Burgos o Toledo. L'assassinat de Calvo Sotelo fou l'últim precipitant que evidencià pel sector colpista de l'Exèrcit que calia posar en marxa immediatament la maquinària del sollevament²⁶³.

Així com pel sector més reaccionari de l'Exèrcit, també per a molts dirigents de l'esquerra i de la dreta l'assassinat de Calvo Sotelo va ser un punt de no retorn que significaria l'explosió inexorable del conflicte armat. El socialista Julián Zugazagoitia declarà convençut que «*este atentado es la guerra*». L'escriptor José María Pemán afirmà sobre Calvo Sotelo que «*nosotros le queríamos para gobernante y Dios le quiso como mártir*» i a l'enterrament del líder alfonsí, Antonio Goicoechea jurà venjança contra l'esquerra: «*Ante esa bandera colocada como una cruz sobre tu pecho, ante Dios que nos oye y nos ve, empeñamos solemne juramento de consagrar nuestra vida a una triple labor: imitar tu ejemplo, vengar tu muerte y salvar a España*»²⁶⁴. Dies més tard, Gil Robles acusà, en el que seria la seva darrera intervenció parlamentària, als diputats del Front Popular de la responsabilitat de l'assassinat de Calvo Sotelo. Amb ple coneixement dels objectius del sollevament militar i de la seva imminència, Gil Robles va declarar premonitòriament que els partidaris de l'esquerra serien les primeres víctimes del conflicte futur i les que més haurien de patir les conseqüències. D'alguna manera els grans líders de la ultradreta antirepublicana veieren l'assassinat de Calvo Sotelo com la ratificació que, després del triomf electoral

²⁶¹ THOMAS, Hugh: *La Guerra Civil Española*, Madrid: Círculo de Lectores, 1976, p.233.

²⁶² PRESTON, Paul: *op.cit.*, pp.188-189.

²⁶³ *Ibid.*, pp.190-191.

²⁶⁴ Discurs d'Antonio Goicoechea a l'enterrament de Calvo Sotelo, cit. per Preston, 2013, p.189.

del Front Popular, per un pol de la societat espanyola era més perillós no solleva-se que fer-ho. En paraules de Gil Robles, aquella Espanya que no es resignava a morir era la que per fi havia dit prou.²⁶⁵

A propòsit d'aquest context de malson, José Antonio no va poder aguantar més la tensió i es va decidir a actuar. El 14 de juliol envià un emissari a Pamplona per comunicar-li al *Director* que molts membres de la UME estaven impacients per ingressar al partit i, sobretot, que si els conspiradors no estaven disposats a passar a l'acció en el termini de setanta-dues hores, *F.E* de las *JONS* iniciaria la rebel·lió en solitari des d'Alacant. José Antonio sabia que iniciar una rebel·lió amb les seves milícies hagués sigut quelcom absurd i suïcida però era aquest l'únic recurs que li quedava per doblegar la voluntat de Mola. Al seu lloc, el general seguia escèptic sobre el poder real de la Falange i s'esforçava a quantificar els militants que virtualment acudirien a la defensa del sollevament. El context social i polític també havia radicalitzat profundament a Mola que, en una circular als seus subordinats colpistes, havia transmès que «*Se tendrá en cuenta que la acción ha de ser en extremo violenta, de modo que se reduzca lo antes posible a un enemigo fuerte y bien organizado. Des de luego, serán encarcelados los dirigentes políticos, sociedades y sindicatos desafectos al movimiento y se les aplicará castigos ejemplares para estrangular los movimientos de rebeldía o huelga*»²⁶⁶.

Per Mola, l'única esperança real de col·laboració, fora del sector conspirador de l'Exèrcit i d'una Falange de la qual desconfiava, era el suport que li havien promès els carlistes pocs dies abans del sollevament. Mola s'havia dirigit a Fal Conde en una nota on li havia comunicat que «*recurrimos a ustedes porque contamos únicamente con hombres uniformados que no pueden llamarse soldados. De haberlos tenido, nos habríamos desenvuelto solos*»²⁶⁷. Els carlins oferiren al *Director* deu mil homes ben armats i, en connivència amb les tropes falangistes, el secundarien en una hipotètica marxa sobre Madrid. Si bé Mola no podia confiar en molts dels oficials relacionats amb la trama conspiradora, el cop d'Estat contra la República no es podia ajornar una vegada més. Mola va preveure la rebel·lió al Marroc pel 17 de juliol, mentre la resta de l'Exèrcit i la Guàrdia Civil favorable al sollevament hauria d'unir-se en un termini de com a màxim 48 hores. La decisió del general arribaria a coneixement de José Antonio a Alacant, el matí del 16 de juliol de 1936²⁶⁸.

Acuitat per les pressions dels militars, d'algunes personalitats de l'extrema dreta i d'un important sector del seu partit, José Antonio acabà acceptant la participació en el complot, després de comprendre que una abstracció en aquest suposaria la definitiva desaparició de Falange com a grup polític organitzat. *FE* de las *JONS* van col·laborar activament en el cop d'Estat que s'inicià el divendres 17 de juliol de 1936 al Marroc. Militants falangistes triomfaren amb l'ajuda dels militars, carlistes, alfonsins i altres ultradretans a ciutats i pobles de Castella, Lleó, Galícia, Navarra, Aragó, Càceres,

²⁶⁵ G. PAYNE, Stanley: *op.cit.*, pp.128-129.

²⁶⁶ Circular del general Mola als seus subordinats, cit. per González Calleja, 2011, p.347.

²⁶⁷ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: *op.cit.*, pp.364-365.

²⁶⁸ G. PAYNE, Stanley: *op.cit.*, p.129.

Àlaba, Sevilla, Huelva, Cadis, Còrdova, Granada, Mallorca, Eivissa, les Canàries i el Protectorat de Marroc. Contràriament, van ser derrotats i en molts casos també van perdre la vida, a Madrid, Castella la Manxa, Barcelona i Catalunya, el País Valencià, Múrcia, Andalusia Oriental, Astúries, Cantàbria, Biscaia, Guipúscoa i Menorca²⁶⁹.

Amb el context de Guerra Civil s'obrí dins de Falange l'etapa de lluita més complicada de la seva història. José Antonio havia arribat a la racional conclusió que un partit perseguit i virtualment desarticulat no tenia una altra alternativa que posar-se a completa disposició de l'Exèrcit. Era absolutament impossible que els militants de Falange, amb un moviment tan debilitat per la clandestinitat i amb els seus principals dirigents a la presó, poguessin imaginar-se els canvis radicals que patirien les estructures polítiques i paramilitars de l'organització a l'hora d'adaptar-se al fracàs del cop d'Estat i a la llarga Guerra Civil. Els mateixos dirigents del moviment falangista van albergar sobre l'alçament sentiments contradictoris, a cavall entre el toc a sometent que desplegà el tradicionalisme carlí i la congratulació futurista de la guerra com a experiència estètica del feixisme. Onésimo Redondo, alliberat de la presó d'Àvila, va tornar a Valladolid per dirigir la repressió i organitzar les milícies falangistes. El 19 de juliol, cinc dies abans del seu assassinat, pronuncià unes paraules per ràdio que sintetitzen de forma molt expressiva les experiències íntimes sobre la violència d'un militant falangista d'aleshores: «*He estado en la guerra; las balas pasaban por encima de mi cabeza. ¡Qué bonita es la guerra!*»²⁷⁰

D'alguna manera el cop d'Estat de juliol de 1936 fou l'afirmació rotunda de la dreta antirepublicana; després de dos grans intents subversius fracassats el 1932 i el 1934 i de múltiples conspiracions ajornades, que havia arribat l'hora d'emprendre un canvi violent de règim i acabar per la força amb l'equilibri de capacitats que els igualava amb els partidaris de l'esquerra. La dreta, desunida i radicalitzada després del fracàs electoral de febrer, decidí tancar files i es disposà a demanar l'auxili necessari a l'Exèrcit que en definitiva era el garant de l'ordre social i dels valors de l'Espanya eterna. Un sector de les Forces Armades, persuadit de la incapacitat de les forces partidistes per aconseguir la primacia en el conflicte, es comportà com un autèntic actor polític més. Seria l'Exèrcit, o almenys el sector més reaccionari d'aquest, el que aglutinaria les diferents vies conspiradores i els projectes insurreccionals civils que haurien de sotmetre's al pla subversiu i a la reorganització de l'Estat sota paràmetres gairebé exclusivament castrenses. Si bé no fou la violència la que per si sola acabaria amb la República, el generalitzat estat de pànic i ansietat accelerà la dinàmica de represàlies i contrarepresàlies, mentre les contínues crides a la resolució dels problemes sempre foren per mitjà de

²⁶⁹ THOMÀS, Joan Maria: *Los fascismos...*, op.cit., pp.121-122.

²⁷⁰ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: op.cit., p.370.

la força. La por a la revolució i a la guerra civil provocà una violència preventiva d'uns i la resposta defensiva dels altres, en una espiral que conduiria a la tràgica fi de la guerra²⁷¹.

Durant la Guerra Civil, FE de las JONS aconseguí allò que mai havia aconseguit en els anys del context republicà. El partit feixista es convertí, ja des dels primers mesos de la guerra, en un autèntic partit de masses i desenes de milers de persones ingressaren ininterrompudament a l'organització. Homes de diferents edats però també dones i nens, sense tenir cap afiliació política anterior, es vincularen al partit amb la ferma voluntat de col·laborar en l'esforç de guerra a través de tasques bèl·liques o civils. Altres nous afiliats procedien de diferents partits de la dreta i la ultradreta antirepublicana, i inclús de la CEDA, fins aleshores un dels grans partits de masses de la dreta. La part més important de la afiliació, això no obstant, la constituïen els 36.000 membres de les milícies del partit que l'agost de 1936 es trobaven desplegats en els diferents fronts en combat. En la nova conjuntura de guerra, Falange fou el partit més preparat per complir les funcions bèl·liques que exigia la situació i aquest fet li proporcionaria un creixement espectacular. Falange aparegué en aquest nou context com un grup polític modern, antiliberal, antidemocràtic, contrari a l'esquerra i amb una retòrica anticonservadora que parlava de fer una revolució nacionalsindicalista i de canviar les coses en una Espanya que creien maleïda però que a la vegada glorificaven per sobre de tot. Per molta gent d'ordre, la Falange era l'única força política a la qual no se li podria retreure cap error i el moviment que en el futur millor abanderaria la construcció d'un règim autoritari ferm²⁷².

El 13 de novembre de 1936 la història de la Falange assoliria un gir radical que la portaria a canviar per sempre i a diferenciar-se fortament del que havia sigut Falange durant la República. Davant d'un Tribunal Popular format per membres exclusivament del Front Popular, José Antonio Primo de Rivera fou acusat d'haver col·laborat en els preparatius de la rebel·lió i fou sentenciat a morir davant l'escamot d'execució de la presó provincial d'Alacant. L'execució del fundador de la Falange s'efectuà la matinada del dia 20 de novembre i José Antonio fou abatut al costat de quatre presos polítics antirepublicans que també estaven sentenciats a morir. Les darreres paraules de José Antonio foren de consol per als homes que anaven a morir amb ell i, en un últim al·legat, el líder falangista sostingué: *«Ojalá fuera la mía la última sangre que se vertiera en discordias civiles, ojalá encontrara ya, en paz, el pueblo español, tan rico en buenas cualidades entrañables, la patria, el pan y la justicia. Creo que nada más me importa decir respecto a mi vida política. En cuanto a mi próxima muerte la espero sin jactancia porque nunca es alegre morir a mi edad, pero sin protesta. Acéptela Dios nuestro señor en lo que tenga de sacrificio para compensar en parte lo que ha habido de egoísta en mucho de mi vida»*²⁷³.

²⁷¹ MORENTE, Francisco i GALLEGU, Ferran: *op.cit.*, pp.179-196.

²⁷² GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: *op.cit.*, pp.387-388.

²⁷³ G. PAYNE, Stanley: *op.cit.*, pp.151-152.

La que per molts fou execució i per molt altres assassinat de José Antonio Primo de Rivera, seria l'únic cas en què un dirigent falangista moriria a la zona republicana mitjançant un procés judicial. Altres dirigents importants de Falange com l'antic jonsista Ramiro Ledesma Ramos, Julio Ruiz de Alda o Onésimo Redondo serien assassinats sense cap mena de judici previ²⁷⁴.

A la mort física del líder de *FE de las JONS*, molt poc després, li seguiria la seva segona mort: la del seu llegat polític i ideològic doblegat pels que des de febrer-març de 1936 havien sigut aliats del seu projecte polític. El 19 d'abril de 1937, Franco investit com a líder suprem de l'Espanya sollevada i autoproclamat nou cap del partit falangista, decretà la unificació en una sola organització de la *Comunión Tradicionalista* i de *Falange Española de las JONS*. Era el naixement d'un nou moviment, *FET y de las JONS*, el partit únic del règim de Franco, que fusionaria i integraria en la nova organització a tots els partits polítics de l'època republicana que havien donat suport al cop militar de juliol de 1936. Seria evident, des de múltiples punts de vista, que el nou partit no seria el mateix que la Falange republicana. La nova Falange era la Falange de Franco, per molt que José Antonio, l'anomenat «*el Ausente*», seguís incorporat a ella com a referència simbòlica fonamental. En aquell moment, si no abans, s'acabà la Falange que José Antonio Primo de Rivera, amb la inestimable ajuda d'altres camarades com Ramiro Ledesma, Onésimo Redondo, Ernesto Giménez Caballero, Julio Ruiz de Alda o Rafael Sánchez Mazas, havia posat dempeus en els difícils anys de la República. Amb el Decret d'Unificació de 1937 s'iniciava una segona etapa de la vida de Falange que poc tindria a veure amb l'anterior. Falange, un partit revolucionari la fi del qual era aconseguir el poder per instaurar un estat nacionalsindicalista de caràcter totalitari emparentat amb els feixismes triomfants d'Europa, es convertiria en un partit-moviment, immensament transversal, la finalitat del qual seria la de ser la carcassa del règim autoritari i conservador que sorgiria de la victòria de Franco a la Guerra Civil²⁷⁵.

²⁷⁴ G. PAYNE, Stanley: *op.cit.*, pp.145-152.

²⁷⁵ THOMÀS, Joan Maria: *Los fascismos...*, *op.cit.*, pp.123-127.

8. Conclusions

Aquest estudi és amb diferència el treball més difícil que he escrit fins ara. Naturalment no hi ha una única manera d'abordar la història del feixisme espanyol durant la Segona República, la Guerra Civil o el franquisme. Existeixen biblioteques senceres on hi ha treballs excel·lents amb interpretacions i estructures diverses sobre el complicat fenomen històric, polític i social que aquest estudi ha intentat entendre. Algunes d'aquestes interpretacions historiogràfiques neguen, fins i tot, la mateixa existència del fenomen a Espanya. D'alguna manera intentar oferir una resposta prou elaborada a la qüestió de si existí el feixisme al país més enllà d'un règim franquista que, per major o menor consens, no el podríem arribar a catalogar com un sistema feixista pròpiament dit, era el punt de partida del treball, la pedra angular on es recolzava el projecte.

El present treball es tracta d'un enfocament i reconstrucció personalitzada a un intens debat historiogràfic, a un dels moments més crucials i sensibles de la història de l'Espanya contemporània. Una història del feixisme espanyol no podia ser, per descomptat, una suma dels esdeveniments que tingueren importància en els anys que aquí són essencials, és a dir 1931-1936. Calia també donar una mirada interpretativa a les forces motrius que configuraren al conjunt d'Espanya la ideologia i que feren possible el seu naixement i ulterior desenvolupament. El treball, per força, en diversos punts es veu obligat a la involuntària generalització doncs la immensitat de les obres a disposició i la limitació d'extensió han fet que aquells apartats que potser requerien una anàlisi encara més detallada no poguessin comptar amb l'emmarcament adient a la seva transcendència històrica. En tot moment, no obstant això, hi ha hagut una voluntat ferma de concentrar-se en les peculiaritats del fenomen per oferir no una síntesi general que donés una perspectiva a vista d'ocell sinó una visió detallada, documentada i sobretot contrastada del tema en qüestió.

En tot moment m'he preocupat per incorporar les experiències personals d'individus contemporanis als fets per oferir una idea del que fou viure en aquella època, tan propera en el temps a la de l'Espanya actual, però tan diferent d'ella per la seva naturalesa. La inclusió d'experiències personals en forma de discursos, memòries, proclames, escrits polítics, lemes, eslògans i un llarg etcètera proporciona impressions instantànies molt viscudes i dóna una sensació de com reaccionaven els protagonistes del context davant les poderoses forces que acabarien sacsejant les seves vides. A través d'una reconstrucció del moment històric emparada en la utilització constant de fonts d'època i, ajudat per les obres d'especialistes en el tema, el treball alterna l'anàlisi, la visió pròpia i la descripció més o menys objectiva dels fets. És per tant una reconstrucció del convuls context de 1931-1936, moment on veritablement el feixisme és present i té importància a Espanya, a la vegada que una interpretació personal sobre uns fets profundament comprometedors i moltes vegades extraordinàriament cruels.

Quant a l'aportació que el treball hauria de representar pel tema d'estudi en qüestió, sóc de l'opinió que l'enfocament transversal que s'ha intentat oferir, compronent des de les causes profundes que feren possible el sorgiment i avenç de la ideologia a Espanya fins als anys on vertaderament el feixisme tingué ja una significació històrica i política innegable, representa una dificultat en si mateixa i a la vegada una contribució concreta doncs no tots els treballs sobre el tema ofereixen una perspectiva històrica tan àmplia. Remuntar-se a la crisi finisecular espanyola per tractar de descobrir què representa el feixisme pel país no era retrocedir equivocadament a un context que res tenia a veure amb els anys trenta del segle XX espanyol, sinó més aviat era trobar la clau que possibilités comprendre tot el que vindria després. És segurament per aquest motiu que el treball contingui un esforç considerable de contextualització i d'anàlisi de les causes estructurals del fenomen. Voldria destacar, a més, el tractament de fonts primàries de divers signe polític al llarg de tot el treball que, agregat a tots els components que hem citat anteriorment, ofereixen una dimensió prou singular com per poder afirmar que l'estudi es dota de la perspectiva històrica que ha de tenir tot projecte universitari.

El feixisme va ser un moviment social, un discurs rupturista en una època de crisi. D'alguna manera és el context històric, polític i social del període d'entreguerres europeu, moment en el qual sorgeix i es desenvolupa, el que es converteix en essencial d'analitzar si es vol entendre amb suficient folgança un moviment marcat profundament per la seva transversalitat. La crisi de la democràcia liberal tal com es coneixia, unida amb un context de gravíssima davallada econòmica i de conflicte imperialista generalitzat va abonar el camí perquè el feixisme arribés a configurar-se i pogués plantejar la conquesta del poder a diversos països d'Europa. El feixisme fou un moviment social de contestació, a la vegada reaccionari i a la vegada revolucionari, i serà aquesta confusió part de la seva pròpia essència, ja que fonamentalment el feixisme tingué un discurs que interpretava el binomi amic-enemic per a construir, en última instància, la seva narrativa. La mutació ideològica del capitalisme en què s'acabà convertint el feixisme destacà per ser un moviment interclassista, dinàmic, juvenil, un modernisme alternatiu, un producte de societats democràtiques industrials més o menys avançades que pretenia presentar una tercera via entre el socialisme i el capitalisme, sent la seva reacció envers el comunisme un component absolutament essencial de caracterització.

El feixisme es tractà d'un moviment summament polièdric i molt difícil de definir. En si mateix fou molt confús, antagònic, contradictori i si el volem acotar i tancar a uns patrons generalitzats se'ns escapa fins al punt que ens resulta difícil arribar a sostenir que a Espanya hi hagué un moviment feixista amb les característiques clàssiques. Ara bé, des del meu punt de vista el feixisme té una substantivitat pròpia, expressa una cultura particular i és un producte d'un tipus de societats determinades. Si bé és cert que en una societat com l'espanyola que estava per nacionalitzar; que era preindustrial en moltes de les seves àrees; que donat que no s'havia produït el fenomen de la *Gran Guerra* estava fortament desmobilitzada; i on el pes de la religió catòlica era tan elevat, era força

complicat que el feixisme autòcton que es començava a configurar complís rigorosament amb els trets característics tradicionals de la ideologia. Ara bé, aquesta dissimilitud entre el feixisme espanyol i la representació de la ideologia a altres països europeus no implica des del meu punt de vista que puguem negar l'existència d'una via feixista espanyola real i amb evidents particularitats pròpies.

No podem entendre el feixisme espanyol com a cultura o projecte polític sense tenir en compte la fractura que es produí al país en l'encreuament del segle XIX i el segle XX. El sobrecarregat al·livió de factors de crisi i de consciència de la crisi es produí com una resposta a la necessitat de modernització i a les frustracions per la seva absència. Anys després de la Restauració monàrquica triomfant, la neutralitat espanyola el 1914 va aguditzar el desplaçament del ritme polític del país respecte a l'Europa occidental, fent impossible el procés de nacionalització de les masses que la *Gran Guerra* aportà als països que intervingueren en el conflicte. Encara que aquest fet fou una de les causes principals que poden explicar la debilitat del feixisme espanyol o la seva asimetria respecte els casos d'Itàlia o Alemanya, el fenomen de les masses d'excombatents, reunides entorn a una mística nacionalista renovada, es va poder superar a Espanya gràcies al substrat ideològic que introduïren diversos pensadors regeneracionistes que, a través de les seves obres on s'expressava la necessitat de modernitzar les arcaïques estructures de l'Estat, plantaren les llavors que durant la dècada de 1930 floririen no exclusivament en termes teòrics. A Espanya, els esforços per compensar l'ocasió perduda que brindà la *Gran Guerra* acabaren per abonar la impossibilitat de conciliació entre una elit conscient que calien reformes i un moviment obrer cada vegada més radicalitzat per l'absència d'aquestes.

La Dictadura de Miguel Primo de Rivera actuà a la vegada com a oportunitat i frustració. D'alguna manera mutilà el procés de modernització política de la monarquia creient que l'eficient administració econòmica es podia emprendre només amb un projecte autoritari-conservador. Contràriament, fou capaç de solucionar problemes com la desbocada violència social i la guerra del Marroc però, en definitiva, la vinculació de la monarquia alfonsina amb el projecte dictatorial arrencà les seves possibilitats de supervivència més enllà de l'existència del mateix règim, alhora que impedí que el feixisme arribés a constituir-se com una mínima imatge de moviment alternatiu i dignitat intel·lectual. Espanya no havia tingut l'ocasió de resoldre l'herència de la crisi finisecular que la participació en la *Gran Guerra* hagués pogut accelerar. D'alguna manera el feixisme hagué de començar a operar en una Espanya fracassada políticament i incongruent amb la modernització política que regnava a diferents països d'Europa. Els problemes del feixisme espanyol s'iniciaven aquí i la seva dèbil configuració política derivaria, entre altres factors, de la fallida d'entesa entre les principals institucions i el poble.

El feixisme espanyol va néixer doncs al caliu d'una militància intel·lectual, inspirada en autors regeneracionistes de la talla d'Unamuno, Ortega y Gasset, d'Ors o Maeztu, que començaven a dissenyar la superació del caduc liberalisme burgès. Aquest prosperà en un terreny on brillava la

creació literària d'avantguarda, destinada a posar en dubte la vigència dels valors polítics de la democràcia liberal, a tractar de frenar l'avenç de la revolució socialista i a recuperar els trets definidors de l'Espanya eterna. Amb tot això la monarquia d'Alfons XIII col·lapsà i arribà una República que fou vista com un gran esdeveniment que podria actuar d'afirmació d'actualitat, de congruència amb l'època oberta amb la *Gran Guerra* i com la possibilitat de superar molts dels valors que diversos països d'Europa s'havien encarregat de destruir en els camps de batalla de 1914-1918.

En l'Espanya de la Segona República, moment on va aparèixer un feixisme polític real que anava força més enllà de les teoritzacions ideològiques projectades per *La Gaceta Literaria* de Giménez Caballero, ja existien diversos partits que representaven el projecte autoritari i amb els quals els principals líders polítics feixistes hagueren de rivalitzar. Eren forces dretanes de signe conservador com *Acción Popular* i la *Confederación Española de Derechas Autónomas* (CEDA), liderades ambdues per José María Gil-Robles, que pretenien rectificar la democràcia transformant-la en un règim corporatiu de tendència catòlica. Al marge, també hi havia altres partits de signe ultradretà-reaccionari, que pretenien destruir per la via de la violència la República i la democràcia. Eren els casos de l'alfonsina *Renovación Española* o la *Comunión Tradicionalista* de tendència monàrquica carlista. El feixisme espanyol no fou sinó durant força temps una més d'aquestes opcions d'ultradreta, encara que aquest qualificatiu fos detestat per uns líders polítics que tendien a considerar-se ni de dretes ni d'esquerres. Foren els anys de la dècada de 1930 l'època daurada d'una extrema dreta espanyola que mai fins al moment havia tingut una caracterització contrarevolucionària tan plena ni unes lectures polítiques tan riques i contrastades.

Si Ernesto Giménez Caballero fou el primer escriptor i intel·lectual espanyol que intentà difondre les idees del feixisme a Espanya, Ramiro Ledesma Ramos es convertí, amb només vint-i-cinc anys, en el primer intel·lectual feixista natiu plenament format i en el pioner en abordar la construcció d'un moviment polític de tendència feixista en l'Espanya de la dècada de 1930. Inicialment el feixisme espanyol estigué representat per diversos grupuscles castellans de tendència sindicalista-revolucionària i autoritària. Amb la unió de les val·lisoletanes *Juntas Castellanas de Actuación Hispánica* (JCAH) d'Onésimo Redondo i el nucli al voltant del setmanari feixista de *La Conquista del Estado* que liderava Ledesma naixerien les anomenades *Juntas de Ofensiva Nacional-Sindicalista* (JONS), que serien el primer partit polític amb una clara fraseologia i simbologia feixista que es creava a Espanya per intentar emprendre el somni de conquerir el poder. Ledesma forjà les doctrines inicials que incorporaria i assimilaria més tard *Falange Española*, i també encunyà la major part dels eslògans originals abans que José Antonio Primo de Rivera, fill primogènit del dictador dels anys 1923-1930, fundés el seu partit d'orientació feixista l'octubre de 1933.

Les JONS, diminutes i socialment poc esteses, havien començat a créixer tímidament al llarg de 1933, però no podien equiparar-se quant a recursos i popularitat amb la Falange de José Antonio.

Ben aviat, el gener de 1934, els dos grups de caràcter feixista es fusionarien, amb Ledesma passant a formar part del nou triumvirat dirigent. L'acord tàcit, no obstant això, duraria poc més d'un any, fins a febrer de 1935, quan l'intent de Ledesma per provocar una escissió dins Falange que fos capaç de dominar una línia feixista espanyola que creia a la deriva se saldà amb la seva marxa del partit. Per Ledesma, el desgavell produït per la revolució d'octubre de 1934 havia sigut, novament, una ocasió perduda i el suport dipositat per José Antonio al Govern republicà i la negació taxativa d'aquest a què el partit falangista formés part del *Bloque Nacional* que estava construint Calvo Sotelo, feren conscienciar a Ledesma que Falange es trobava esgotada i en un carreró sense sortida. A aquesta falta d'entesa programàtica s'afegia l'animadversió personal creixent de Ledesma per un José Antonio a qui considerava un aristòcrata catòlic acomodat que no havia aportat res a la ideologia nacionalsindicalista. La marxa de Ledesma per intentar fer renèixer les JONS fou, segurament, l'error tàctic més gran de la seva vida i si bé el zamorà no tornaria a ocupar un paper destacat en l'escena política espanyola, José Antonio sabé, al seu torn, abordar amb intel·ligència l'escalada social que precisava una Falange molt ferida per les veus crítiques a l'interior del partit que demandaven la unió amb el nucli de Calvo Sotelo.

El fet que a Espanya els líders feixistes es trobessin amb l'espai de la dreta i la ultradreta en bona part ocupat, els abocà a una lluita que perderen de forma irremissible. Les relacions del feixisme espanyol amb aquestes opcions polítiques no foren precisament plàcides, encara que foren, per descomptat, molt millors que amb les esquerres revolucionàries. Falange competia amb ells, però també els necessitava per poder participar en les eleccions, ja que el sistema electoral vigent que imperava durant la Segona República era de tipus majoritari. Després de la derrota electoral de la coalició del *Bloque Nacional* a les eleccions de 1936, la Falange, situada per sobre d'aquell debat, va rebre tot el prestigi d'uns partidaris de la dreta que consideraven que el moviment falangista no havia estat derrotat. La persecució en mans del Govern frontpopulista i la violència exercida contra l'esquerra obrera i el separatisme català acabaren de forjar el seu prestigi, alhora que els membres de Falange entenien que no hi havia una altra via possible que no fos esclafar la democràcia republicana perquè d'ella emanaven gran part dels mals de la pàtria. Fou en aquest precís escenari, entre febrer i juliol de 1936, quan es produí el transvasament massiu d'una població conservadora que s'afilià a Falange com a última opció. Aquestes massives incorporacions engrossirien extraordinàriament les files del partit de José Antonio i començarien a modelar la naturalesa que havia tingut fins aleshores *Falange Española de las JONS*.

Malgrat l'inicial rebuig de Falange a la dreta tradicional, el partit experimentà, ja abans de febrer de 1936, un progressiu apropament cap a aquesta direcció política. Segurament ho feu per sumar esforços en l'abatiment de les transformacions estructurals que estava abordant l'esquerra i per a combatre, des d'un front polític molt més ampli, el gran perill que segons ells amenaçava Espanya:

l'avenç de la revolució socialista. Si bé la Falange no tingué inconvenients en sumar els seus efectius de xoc contra l'assaig revolucionari d'octubre de 1934, a la llarga José Antonio Primo de Rivera es convertí, com havia amenaçat Ramiro Ledesma des de feia mesos, en un ideòleg més de la dreta.

Aquesta decisió fonamental aliaria la teòricament revolucionària Falange amb les posicions més proclius a una nova recurrència a l'Exèrcit com a única sortida capaç de desencallar la situació de col·lapse sense precedents en la qual s'havia inserit el país. A partir de llavors i ocupant l'espai que havien deixat les JONS d'un Ledesma independent i pràcticament desaparegut i d'una CEDA-JAP en procés de desaparició, Falange es convertí en el partit feixista per excel·lència i qui hauria de marcar el compàs del procés de feixistització que s'estava produint de manera cada vegada més accelerada en els partits de la dreta i la ultradreta espanyola. Amb un gran nombre d'accions violentes, el partit alleugerí la seva contribució a ensorrar el sistema republicà i, a través d'un pistolerisme indiscriminat destinat a sembrar el caos en els principals carrers de les grans ciutats d'Espanya, els militants falangistes més intransigents es prepararen per a una guerra civil que a dretes i a esquerres per igual semblava absolutament inexorable.

En el moment de màxima crispació, la dreta tradicional va recórrer a la Falange com a força para-xocs. Si bé José Antonio desconfiava i temia un protagonisme de l'Exèrcit que, representant els interessos de les classes més conservadores del país, tornés per enèsima vegada al poder mitjançant la utilització de la força, la Falange no tenia la força suficient per acabar en solitari amb la República. José Antonio Primo de Rivera, empresonat des de març de 1936, s'acabà ajudant en les Forces Armades, la Guàrdia Civil i en diversos sectors de la ultradreta perquè el seu partit polític pogués participar activament en el cop d'Estat del 18 de juliol de 1936. A partir d'aquí la vida de la Falange canvià radicalment per sempre convertint-se en el partit de masses que mai havia aconseguit ser durant el període republicà. A una guerra civil caracteritzada pels durs combats als fronts, una violència política extrema a les dues rereguardes i unes xifres de morts i ferits impresentables, li seguí, després de tres llargs anys, la victòria total de Franco i la instauració d'un règim autoritari que si bé tingué transitòriament components feixistes, mai es podria arribar a caracteritzar plenament com a tal.

Falange Española de las JONS fou una organització que quan esclatà la guerra civil posseïa tres anys de vida. Durant els primers mesos de guerra, per diferents causes, moriren les seves principals figures polítiques, és a dir, José Antonio Primo de Rivera, Julio Ruiz de Alda, Onésimo Redondo i, si es vol també, el més feixista de tots ells: Ramiro Ledesma Ramos. Amb la guerra civil es produí al si del partit falangista un canvi de naturalesa, una extrema mutació. L'abril de 1937 el general Franco s'apoderà del control d'un partit orfe dels dirigents de primera hora i es produí així la creació d'un organisme nou que, si bé s'anomenà Falange per raons d'aparença externa, del que es tractà fou de recuperar a tota la dreta política i social contrària a la República dins d'una nova organització que tingué amb el moviment dels temps republicans més aviat poc a veure.

Mai hi hagué a Espanya un partit feixista de masses com a tal i en realitat en sentit funcional fou la dreta conservadora qui aconseguí frenar el feixisme molt més del que ho feu l'esquerra obrera revolucionària. El nou règim franquista, alhora que s'apropiava d'una base ideològica híbrida però vàlida mitjançant el decret d'unificació d'abril de 1937, aconseguiria desarmar doctrinalment a les formacions que havia utilitzat per a realitzar tal operació. La Falange, anomenada ara *Falange Española Tradicionalista de las JONS* (FET de las JONS), desnaturalitzada i escapçada, serviria de manera eficaç per sostenir els postulats d'un règim nacional-catòlic molt poc destinat a satisfer els ideals nacionalsindicalistes que professaven els desapareguts fundadors del moviment. L'antic partit de José Antonio, anomenat des de la seva mort «*el Ausente*», controlat ara per elements especialment afectes al sistema franquista, viuria llargs anys d'aparent preeminència. Ara bé, aquella especial forma del feixisme espanyol hauria de disposar en realitat d'un grau de poder i influència infinitament menor del qual semblava que posseiria durant la primavera de 1936. L'enorme creixement numèric experimentat pel partit durant la guerra civil i la immediata postguerra enterraria per sempre més aquell pretès revolucionarisme feixista de la Falange republicana. El moviment, encimbellat fins al nivell de partit únic, deixaria enrere el seu radicalisme totalitari original, el seu vessant més feixista, i Exèrcit i Església es convertirien fins al final dels seus dies en els dipositaris ideològics principals del nou Estat que va néixer sobre les cendres de la República.

Des del meu punt de vista tots els moviments feixistes foren singulars i es diferenciaren entre si per característiques nacionals pròpies. En el cas del moviment feixista espanyol, el nacionalisme revolucionari característic de la ideologia es va veure condicionat, més assíduament que a altres països i de manera incòmoda i contradictòria, per una espècie de simbiosis amb el tradicionalisme cultural, polític i religiós. L'«*home nou*» que buscava el feixisme revolucionari era a Espanya menys nou, menys revolucionari, més caracteritzat pels valors tradicionals. Una tendència que situava la Falange en el vèrtex entre el feixisme revolucionari i la tradició nacional tal com la reivindicava la dreta radical. Aquestes dissimilituds presents constantment entre el cas espanyol i les vies feixistes d'Itàlia i Alemanya han significat per a molts historiadors les proves irrefutables per les quals no es podia arribar a afirmar que a Espanya hi hagué un partit plenament feixista. Pel que ha escrit les línies que aquí terminen, en una opinió no absent de subjectivitats i potser contradiccions, no es pot negar que a Espanya existís una via feixista que si bé no seguí exactament les mateixes lleres que a Itàlia o Alemanya, i que mai fou en el context republicà un moviment autènticament de masses, si durant la cronologia 1931-1936 fou una alternativa política a tenir molt en compte.

9. Fonts

9.1 Bibliografia

- BORRÁS, Tomás (1971): *Ramiro Ledesma Ramos*, Madrid: Editora Nacional.
- BUCKLEY, Henry (2004): *Vida y muerte de la República española*, Madrid: Espasa-Calpe.
- CASASSAS, Jordi (2013): *La construcción del presente: el mundo de 1848 a nuestros días*, Barcelona: Editorial Ariel.
- COSTA, Joaquín (1912): *La tierra y la cuestión social*, Madrid: Biblioteca Costa.
- G. PAYNE, Stanley (1985): *Falange. Historia del fascismo español*, Madrid: Ruedo Ibérico.
- GALLEGO, Ferran (1998): *Ramiro Ledesma Ramos y el fascismo español*, Madrid: Editorial Síntesis.
- GENTILE, Emilio (2004): *Fascismo. Historia e interpretación*, Madrid: Alianza Editorial.
- GIBSON, Ian (2008): *En busca de José Antonio*, Madrid: Editorial Aguilar.
- GIL PECHARROMÁN, Julio (1996): *José Antonio Primo de Rivera. Retrato de un visionario*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy.
- , *La Segunda República. Esperanzas y frustraciones*, Madrid: Historia 16, 1997.
- GIMÉNEZ CABALLERO, Ernesto (1929): *Círculo imperial*, Madrid: La Gaceta Literaria.
- , *Genio de España. Exaltaciones a una resurrección nacional. Y del mundo*, Madrid: Ediciones de la Gaceta Literaria, 1932.
- , *La nueva catolicidad. Teoría general sobre el fascismo en Europa: en España*, Madrid: Ediciones de la Gaceta Literaria, 1933.
- GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo (2011): *Contrarrevolucionarios, La radicalización violenta de las derechas durante la Segunda República, 1931-1936*, Madrid: Alianza Editorial.
- IMATZ, Arnaud (1981): *José Antonio: Entre odio y amor. Su historia como fue*, Bilbao: Altera.
- JULIÁ, Santos (2008): *Vida y tiempo de Manuel Azaña*, Madrid: Taurus.
- LEDESMA RAMOS, Ramiro (1935): *Discurso a las juventudes de España*, Madrid: Biblioteca Nueva.
- , *¿Fascismo en España?, Sus orígenes, su desarrollo, sus hombres*, Almuzara, 1935.,
- , *Obras Completas: Vol. IV (Escritos políticos)*, Molins de Rei: Ediciones Nueva República, 2004.
- MORENTE, Francisco i GALLEGU, Ferran (2005): *Fascismo en España*, Madrid: El Viejo Topo.

- NÚÑEZ SEIXAS, Xosé M. (2013): *De gaitas y liras: Sobre discursos y prácticas de la pluralidad territorial en el fascismo español (1930-1950)*, a Miguel A. Ruiz-Carnicer: *Falange: las culturas políticas del fascismo en la España de Franco (1936-1939)*.
- PALACIOS, Jesús (1999): *La España totalitaria. Las raíces del franquismo: 1934-1936*, Madrid: Planeta.
- PAN-MONTOJO, Juan (1998): *Más se perdió en Cuba. España, 1898 y la crisis de fin de siglo*, Madrid: Alianza Editorial.
- PRESTON, PAUL (1986): *Las derechas españolas en el siglo XX: autoritarismo, fascismo y golpismo*, Madrid: Editorial Sistema.
- , *El holocausto español. Odio y exterminio en la Guerra Civil y después*, Barcelona: Debolsillo, 2013.
- ROIG SANZ, Daniel (2016): *Catalanisme radical, nacionalisme integral i feixisme a la Catalunya dels anys 30: historiografia, teoria i estat de la qüestió, segle XX*: Revista Catalana d'Història, número IX.
- ROJAS, Carlos (1977): *Memorias inéditas de José Antonio Primo de Rivera*, Madrid: Planeta.
- ROMERO MAURA, Joaquín (2000): *La romana del diablo: Ensayos sobre la violencia política en España (1900-1950)*, Madrid: Marcial Pons.
- SARDÀ I SALVANY, Félix (2013): *El liberalismo es pecado*, Madrid: Editorial Pages.
- SAZ, Ismael (1986): *Revista de Estudios Políticos*, número L.
- THOMAS, Hugh (1976): *La Guerra Civil Española*, Madrid: Círculo de Lectores.
- THOMÀS, Joan Maria: (2011): *Fascismos españoles*, Barcelona: Editorial Planeta.
- , *José Antonio: Realidad y mito*, Madrid: Debate, 2017.
- UCELAY-DA CAL, Enric (1983): *El nacionalisme radical català i la resistència a la dictadura de Primo de Rivera, 1923-1931*, Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona.
- , *Los malos de la película: Las Joventuts d'Esquerra Republicana-Estat català y la problemática de un fascismo catalán*, *Ayer*, número LIX, 2005
- VEGAS LATAPIÉ, Eugenio (1983): *Memorias políticas. El suicidio de la Monarquía y la Segunda República*. Barcelona: Planeta.
- WINSTON, Colin (1989): *La clase trabajadora y la derecha en España (1900-1936)*, Madrid: Cátedra.

9.2 Premsa d'època

ABC (1933-1935)

a.e.t. (número IV: 16-II-1934 1934)

Arriba (número XIII: 13-VI-1935)

CEDA (números XXI-XXIV: 15-III-1934 / 1-V-1934)

CNT (13-XI-1933)

DSC (6-V-1936)

El Debate (17-X-1933)

El Imparcial (25-I-1919)

El Observador (15-X-1933)

FE (número VII: 22-II-1934)

Heraldo de Madrid (14/18-1-1935)

JONS (números I-IX: 1-V-1933 / 1-V-1934)

La Conquista del Estado (números I-X-XII-XIV-XXII: III/X-1931)

La Legión (número I: 1-I-1931)

La Nación (1933-1935)

La Patria Libre (números I-VII: 16-II-1935 / 30-III-1935)

La Vanguardia (12-VI-1936)

La Voz (14-II-1936)

Libertad (números VII-XXVIII-XL: 27-VII-1931 / 29-II-1932)

NUESTRA REVOLUCIÓN (número I: 11-VII-1936)

Tradición (número XX: 15-X-1933)

